

XVII. YÜZYIL OSMANLI AYDINLARINA GÖRE İLMİYE TEŞKİLATINDAKİ ÇÖZÜLMEME İLİŞKİN TESPİT VE TEKLİFLER

Yrd. Doç. Dr. Kayhan ATİK

Kırkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi

ÖZET

Osmanlı imparatorluğu XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bunalımlı bir devreye girmişti. Bu durum devrin aydınlarının (devlet adamı, ulema) dikkatini çekmiş ve çareler aramaya başlamışlardır. Aydınlar hem teorik hem de pratik olarak sultanlara, vezirlere ve ilgili devlet adamlarına lâyhalar, siyaset-nâmeler sunarak ikaz etmeye çalışmışlardır. XVI. asırdan başlayan ve XVIII. asra kadar devam eden bu eserler genel olarak, siyasi, sosyal, iktisadi ve askerî problemleri ortaya koyarak ilgilileri uyarmak ve bu problemleri gidermek için hazırlanmıştır.

Osmanlı devlet teşkilâtını oluşturan ilmiye, kalemiye, seyfiye denilen sacayağının belki de en önemli ayağını ilmiye teşkilâtı teşkil etmektedir. Zira şeyhülislâm, kadiasker, defterdar, nişancı, kadılar, müftüler, müderrisler, cami görevlileri bu teşkilâta mensuptu ve bunların tamamı medreseden mezun oluyordu.

Bu sebeple ilmiye teşkilâtının bozulması, Osmanlı imparatorluğu için önemli problemlerin başında gelmektedir. Dolayısıyla devletin bunalıma düşmesinin en önemli sebeplerinden biri, belki de en önemlisi bu teşkilâtın gerilemesi ve bozulmasıdır.

Aydınlarımızın, ilmiye sınıfının gerilemesi ve bu gerileme ile ilgili çözüm yollarına ilişkin tesbit ve teklifler genel olarak şu başlıklarda toplanabilir. Ulema sınıfının rüşvet alması, ilmiye mansıplarının ehline verilmemesi, bu sınıfın şöhret ve lükse düşkün olması, tamahkâr olması, ekonomik yönden sıkıntıya düşmeleri, ahlâkî ve ilmî çöküntüye uğramaları, eğitim ve öğretimin tamamen keşmekeş içine girmesi. XVI. yüzyılda başlayan bu problemler XVII. yüzyıl ve sonrasında da devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler:

Ulema, ilmiye Teşkilâtı, Medrese, Lâyiha

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu XVII. yüzyıla kadar dünyanın en kuvvetli devletlerinden biri idi. Osmanlı toplumu, Anadolu Selçuklu devletinin varisleri olan beyliklerin içinde küçük bir beylikti. Bu beylik güçlü, kuvvetli, dinamik bir bünyeye sahipti. İşte bu özelliklere sahip olan bir ruhla beylik, önüne çıkan bir takım engelleri, sosyal ve siyasal tıkanıklıkları aşarak yükselme yolunda hızla ilerlemiştir. Şüphesiz bunu, devletin sahip olduğu toprak sistemi, iktisadî hayatı ve hukuk düzeni sayesinde sağlamıştır.

Ancak, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İmparatorluk bunalımlı bir devreye girmişti. Bu dönem Kanûnî'den (1520-1566) itibaren başlamıştır denilebilir. Bu çözülme, III. Murad (1574-1595) döneminde kendisini iyice ortaya koymuş, III. Mehmed döneminde (1595-1603) devam etmiştir.

Bu bunalımlı dönem için, buhran, dönüşüm veya değişim gibi tabirler kullanılmıştır. Ve gerilemeye yüz tutan bir İmparatorluktaki aksaklıklar devrin aydınları (devlet adamı-ulemâ)mn dikkatini çekmiş ve çareler aramaya başlamışlardır. Aydınlar hem teorik, hem de pratik olarak sultanlara, vezirlere ve ilgili devlet adamlarına, risaleler, lâyhalar, siyâsetnâmeler ve nasihat-nâmeler sunarak ikaz edilmeye çalışılmıştır. Genel olarak III. Selim'e (1789-1807) kadar yazılan lâyhalar; herhangi bir sipariş üzerine yazılmamış olmaları ve kanûn-ı kadim'in tavizsiz uygulanması gibi özelliklere sahip iken; III. Selim'den itibaren sunulanlar ise, bizzat Sultan'm isteği üzerine kaleme alınmıştır. Bu eserlerde ise Batı'yı örnek alma isteği açıkça hissedilmektedir (*Uğur, 1987; Yücel, 1988; Öz, 1997; Savaş, 1999; Berkes, 1978; Lewis, 1993*).

XVI. yüzyılda Osmanlı devlet ve toplum yapısında meydana gelen bu bozukluklar tesbit edilerek, çareler aranmaya başlanmıştır. Bu yüzyılda bu aksaklıkları gören ve bunların düzeltilmesi için kafa yoranların başında Kanunî Sultan Süleyman'ın veziri Lütü Paşa (1488-1563) gelir. Paşa'nın bu konuyla ilgili eseri Asaf-nâme'dir (*Lütü*

Paşa, 1326; t A, 1970, VII; Uğur, 1982; Vezir Lütü Paşa, 1977; Kütükoğlu, 1991). Yine bu türdeki müellif ve eserlerden birisi de Hasan Kâfi-i Akhisârî'nin *Usulu l'Hikem fî Nizami'l' Alem* adlı eseridir (*İpsirli, 1981*). Osmanlı aydınları ve devlet adamları eserlerinde, bu problemleri ortaya koyarak, ilgilileri uyarmaya gayret ederken, sultanlar da fermanlar, adâletnâmeler göndererek tedbirler almaya başlamıştır. Fakat bu olumsuz gelişme ilk önce aydınlar tarafından fark edilmiştir.

Genel olarak Osmanlı Siyâset-nâmeleriyle ilgili geniş araştırma Ahmet Uğur (*Uğur, 1987*), Osmanlı Devlet adamları tarafından kaleme alınan lâyhalarla ilgili en derli toplu çalışma da, Mehmet Öz tarafından yapılmıştır (*Öz, 1997*). Ayrıca Ali İbrahim Savaş da XVIII. yüzyıl lâyhaları ile ilgili bir araştırma yapmıştır (*Savaş, 1999*).

Gerek XVI., gerekse XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı devlet adamı ve aydınları tarafından yazılan, devletin içinde bulunduğu bunalımı ve çözüm yollarını arayan siyâset-nâme, nasihat-nâme, lâyiha türü eserler; genel olarak siyâsî, sosyal, iktisadî, askerî problemleri ortaya koyarak ilgilileri uyarmaya, bu problemleri gidermeye çalışmıştır. Devlet ya da milletlerin bunalımlarının, aksaklıklarının sebeplerini sadece siyâsî, iktisadî ve askerî sebepler dikkate alınarak bir değerlendirilmeye gidilmesi bazı hatalara, yanlış anlamalara yol açmakla birlikte, eksik yorumlamaların yapılmasına gidilmesi de kaçınılmazdır. Tabii olarak siyâsî, iktisadî ve askerî boyutlar ihmal edilmeden, eğitim ve kültür yapılarının da ele alınmasıyla yapılan araştırmalar ve ortaya çıkan sonuçlar daha gerçekçi olacaktır.

Osmanlı Devlet teşkilâtını oluşturan, ilmiyye, kalemiyye, seyfiyye denilen sacayağının belki de en önemli ayağını ilmiye teşkilatı oluşturmaktadır. Zira kadılar, müftüler, müderrisler, cami görevlileri medreseden mezun olan ilmiye teşkilâtına mensup idi. Ayrıca Vezire denk bir mertebeye de olan şeyhülislâm ve dîvan üyelerinden kazasker, defterdar ve nişancı da ilmiye sınıfına ait olunca, ilmiye teşkilâtının Osmanlı İmparatorluğundaki önemi açıkça ortaya çıkmaktadır.

İşte bu sebeple ilmiye teşkilâtının bozulması,

Osmanlı İmparatorluğu için önemli problemlerin başında gelmektedir. Dolayısıyla devletin bunalıma düşmesinin en önemli sebeplerinden birisi belki de en önemlisi ilmiye teşkilâtının gerilemesi veya bozulmasıdır.

Osmanlı Devleti kuruluş ve yükselme döneminde ulemeden her yönüyle faydalanmıştır. Ulemaya devletin en alt kademesinden en yüksek kademelerine kadar görevler verilmiş; devlet idaresinde onlarla istişare edilerek hareket edilmiştir. Devletin ulemaya verdiği bu önemle birlikte, Yıldırım Bayezid (1389-1413) ve II.Murad (1421-1451) zamanında medreselerde ve ilim hayatında önemli gelişmeler olmuştur. Dünyanın dört bir yanından bir çok bilim adamı Osmanlı Devleti'ne gelmiş, dolayısıyla büyük bir canlanma olmuştur. Bilindiği üzere Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) dönemi her bakımdan olduğu gibi ilmî açıdan da müstesna bir dönemdir. Fatih'ten sonra, özellikle Kanunî (1520-1566) döneminden itibaren devletin bütün müesseselerinde olduğu gibi, medrese ve ilmiye teşkilâtında da bozulma ve çözümler başlamıştır (*İpşirli, 1988*).

Bu teşkilâtın gerilemesi ve ıslâhı ile ilgili bir çok araştırma yapılmıştır (*Uzunçarşılı, 1988; Baltacı, 1976; Majer, 1980; Atay, 1983; İpşirli, 1988; Sarıkaya, 1997*). İsmail Hakkı Uzunçarşılı, ilmiye sınıfının ıslâhı için çeşitli tarihlerde emir ve fermanlardan bahseder. Bunlardan biri, 15 Ekim 1577'de III. Murad (1574-1595) tarafından vezir-i azama hitaben gönderilen fermanıdır. Yine III. Mehmed'in (1595-1603) ilmiye ıslâhatına dair olan kanunu, alimlerden meydana gelen bir heyetin, ilmiye sınıfının ıslâhı hakkında tesbit ettikleri bir lâyhayı 1598'de padişaha takdim ederek bunun aynen tatbik edilmesine dair iradesini almışlar ve bu lâyiha kanun olarak kazaskerlere bildirilerek tatbiki emrolunmuştur (*Uzunçarşılı, 1988*). Cahid Baltacı da, Osmanlı medreselerinde gerileme ve alman tedbirler den bahsederken, ilmiye teşkilâtının bozulmasının sebeplerini, devletin diğer müesseselerindeki bozukluklar ve ilmiye sınıfının kendi iç huzursuzlukları olarak değerlendirmiştir. Baltacı bu sebepleri de şöyle sıralar: Nüfus kesafeti, devletin diğer müesseselerindeki bo-

zukluklar, ulemâ-zâdegân sınıfının doğuşu, ilmiyeye âid kanun, talimat ve geleneğin çiğnenmesi (*Baltacı, 1976*). Majer makalesinde, XVI.-XVII. yüzyıllar arasındaki siyaset-nâme-lâyiha türü eserlere göre ilmiye sınıfının durumunu incelemiştir. Sonuç bölümündeki tesbitleri ise şöyledir: Yazarların tarihi gerçeği ortaya koymaktan ziyade politik tesirler altında olduklarını, ilk ulema kritiğini Aşık Paşa-zâde'nin yaptığını ve o dönem kroniklerinde ulema kritiğinin olduğunu belirtir. Majer'in ilginç bir tesbiti ise; devletin ferman çıkarması hadisenin önemini ortaya koymaktadır. Ona göre risale yazarları, şairler, tarih yazarları ve fermanların olumsuzluklara bu şekilde şiddetli reaksiyon göstermesi, Osmanlı Devleti'nde Osmanlı halkının karşı koyma gücünün mevcut olduğunun bir ifadesidir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde adalete, rüşvetin kötü olduğuna, ölçülülüğe, üretkenliğe inanan insanların bulunduğunu; bu durumda Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşam kabiliyeti için kötü bir işaret olmadığını ifade eder. Olumsuzluklar özellikle ortaya konmuş, risaleler bunun neticesinde ortaya konulmuştur. Çöküş döneminin gerçeği ise her iki gücün olumlu-olumsuz bitmek bilmeyen dinamik mücadelesi idi. Risale ve fermanların üslûbu, sinyal veren gözlemlere istinad etmektedir. Bu gözlemler siyasî anlamda bir endişeye dayanmaktadırlar; fakat ölçülüdür, muvafak hakikati arama ve bilimsel araştırmaya dayanmamaktadırlar. Çünkü bunlar huzursuzluğun derecesini gösteriyorlar, gerçekten fonksiyon icra etmemenin derecesini göstermiyorlar. Politik hükümlerin hakikat derecesini bize günümüz öğretiyor. Risalelerdeki ifadeleri kesinlikle o günkü çağdaş hükümler olarak almamalı, araştırmadan ve karşılaştırmadan genelleştirmemeliyiz (Majer, J 80). Hüseyin Atay da, "Medreselerin Gerilemesi ve Islâhat Hareketleri" bölümünde, medreselerin gerilemesini; merkezcilik (Merkeziyet), saltanat kavgası, padişahın tahta çıkıncaya kadar geçirdiği hayat, talebe isyanları, dil meselesi, dinî ve ilmî hürriyetin olmaması, ferdiyetçilik ve bencillik, gibi sebeplerle genişçe açıklamıştır (*Atay, 1983*). Ayrıca eserde "Medreselerin Islâhını İsteyenler" ve "Medreselerin Islâhatı" bölümlerinde de bu konu-

lar üzerinde uzunca durulmuştur (Atay, 1983). Bu konuda yazılmış makalelerden, Mehmet İpşirli'nin 'Osmanlı İlmîye Mesleği Hakkında Gözlemler' adlı makalesi bu sahada yapılmış önemli bir çalışmadır (İpşirli, 1988).

Adı geçen makalede İpşirli, ilmîye teşkilâtının çözülmesi ile ilgili olarak müelliflerin tek tek belirttiği hususları, genel olarak değerlendirerek ortak noktalarını maddeler halinde belirttiği gibi; çok önemli bir husus olan, devletin konuyu ele alış hususunda da bir değerlendirme yapmıştır. Bu konuda XVII. yüzyıla ait bir fermanın kısaca muhtevası verilerek devletin konuya bakışı ortaya konmuştur (İpşirli, 1988).

Yaşar Sarıkaya ise, "Eğitim Reformu Devri ve Medresede Islâhat Dönemi" bölümlerinde Medreselerin ıslâhı ile ilgili geniş açıklamalarda bulunmuştur (Sarıkaya, 1997). Ayrıca Osmanlı ilmî zihniyetinde değişme ve çözülme; Osmanlı medreselerinin ilmî performansı üzerinde çalışmalar da yapılmıştır (Lekesiz, 1989; Unan, 1994) •

Biz bu çalışmamızda, siyâset-nâme, nasihat-nâme, lâyiha ayrımı yapmaksızın, XVII. yüzyılda Osmanlı aydın-bürokratların yazdığı eserlere göre, ilmîye teşkilâtının gerileme sebepleri ve çözüm yollarını araştırmaya çalışacağız. XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar devletin müesseselerinde genel manada bir aksaklık görülmediğinden, ilmîye sınıfının ve medreselerin de gerilemesi söz konusu olmamıştır. Tabiatıyla ilmîye teşkilâtında Fatih'ten (1451-1481) Kanunî Sultan Süleyman'a kadar hiçbir arıza görülmemiştir denemez, mutlaka ufak tefek olumsuzluklar olmuştur. Fakat problemler, bu dönemde Osmanlı toplumu ve devletinin sahip olduğu güçlü, kuvvetli ve dinamik sağlam bünye sayesinde bertaraf edilmiş, her türlü engel ve sosyal, siyâsî sıkıntılar giderilerek, hızla yükselme yolunda devam edilmiştir.

XVI. asırda devlet ve toplumun içine düştüğü bunalım aydın-bürokratlar tarafından fark edilerek çareler arandığını belirtmiştik. Lütfî Paşa, *Asaf Tiâme* (Lütfî Paşa, 1326), Hasan Kâfi Akhisarî, *Usûlü'l-Hikem fi Nizami'l Alem* (İpşirli, 1981) adlı eserleri bunlar arasında sayabiliriz. Osmanlı devlet teşkilâtında bozuklukları fark eden ve lâyi-

ha yazan müellifler genellikle bozulmanın III. Murad zamanında başladığını belirtirler. Fakat daha Kanunî devrinde Mevâlîzadelerin kanun dışı riâyet görmelerinden bahsedilirdi (Baltacı, 61). Yine III. Murad'dan önce, öteden beri Fenârî-zâdelere mahsus imtiyazın dışında bazı ulemâya müsamahakâr davranıldığı ve yine ulemadan bazılarına karşı uygunsuz muamelelere rastlanmaktadır. XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar münferid olaylar olarak düşünülebilen bu davranışlar, Kanunî devrinden itibaren yaygınlaşmaya başladığı görülmektedir. II. Selim (1566-1574), III. Murad ve III. Mehmed dönemlerinde ise bu tür olaylar çoğalmış ve XVI. asrın sonlarına doğru bütün ilmîye teşkilâtı karma karışık bir duruma girmiştir (Uzunçarşılı, 1988). Çok parlak bir dönemin hemen ardından gelen XVII. yüzyıl, sorunların çözümüne ilişkin, düşünce ve tartışmaların yoğunlaştığı bir dönem olmuştur. Bu nedenle aydınlar tarafından kaleme alınan risaleler XVI. yüzyıla nazaran XVII. ve XVIII. yüzyıllarda daha fazladır.

Çalışmamızda sırasıyla, Anonim, *Kitâh'î Müstetâb* (1620); Koçi Beğ, *Risâle-i Koçi Beg* (1631); Anonim, *Kitâhu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'l-Müminin*, (1637-1640); Kâtip Çelebi, *Düşürül' Amel li-İslâhi'l-Halel* (1652-1653); Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak fi İhtiyari'l-Ahakk* (1656); Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân fi Kavânîm.4 A14 Osman* (1675) adlı eserler değerlendirmeye alınmıştır.

Elbette bu risalelerin dışında, genel olarak bozulmanın sebepleri üzerinde duran, ulema hususunda çok fazla malûmat bulunmayan veya Osmanlı kanunları hakkında bilgi verirken yine ulemâdan çok az bahseden bazı eserler de vardır. Bunlara, Ayn Ali Efendi'nin *Kavânîn'i A14 Osman der Hülâsa* Me'âmin-i Defter A Divan ve *Risâle-i Vazîfe' horan* ve *Merâtiha Bendegâri'i Ala Os'mân*, Anonim, *Kavânîna Osmanîve Rahita'i Asitanen* gibi eserler örnek olarak verilebilir.

Çalışmamızda, lâyiha ve risalelerin yazarları ve özellikle ulemâ ile ilgili muhtevaları hakkında genel bilgiler sunduktan sonra, bunların topluca bir değerlendirmesini yapmaya çalışacağız.

LAYİHA VE RİSALELER

Kitâb-ı Müstetâb, (Yücel, 1988). Anonim olan bu eserin müellifinin aşağıdaki ifadelerinden onun devşirme yolu ile yetiştiğini ve saraya dahil olduğunu anlıyoruz. Bunun dışında ismi ve hayatı hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz: "Ni-hayet bu hâksâr-i bâ-sadâkat zamân-ı tufûliyetten hânedân-ı Al-i Osman'ın perverde-i ni'met ve hizmet güzîde-i der-i devletleri olub ve zıllu'llah pâdişah-i âlempenâhm nazar-ı âliyeleri ile man-zûr ve nice hizmet-i aliyeleri ile mesrur olduğum ke'-ş-şems zâhîr ve mine'l-ems bahir'dir". Yine bu pasajdan, onun ismini dahi zikretmemesinin sebebini ise, hiçbir karşılık beklemeden, devletin içinde bulunduğu durumu ve ıslâhı hakkında düşündüklerini kaleme alan bir aydın olduğunu anlıyoruz (Yücel, 1988).

Kitâh'i Müstetâb, XVII. yüzyıl başlarında dönemin ihlâl edilmiş nizamlarını ve bozuklukların kökenlerini tesbit etmiş önemli bir kaynaktır. Eser 1620 yılında telif olunarak II. Osman'a (1618-1623) sunulmuştur. *Kitâh'i Müstetâb* yazarı, III. Murad (1574-1595), III. Mehmed (1595-1603), I. Ahmed (1603-1617) ve II. Osman (1618-1623) devirlerinde yaşamıştır (Yücel, 1988). Müellif, XVI. asırda yaşayıp, o dönemdeki aksaklıkları görmüş ve daha sonra XVII. yüzyılda olgunluk çağıında bu aksaklıkları gidermenin yollarını düşünmüş ve fikir üretmiştir.

Eser, bir giriş ile on iki bölüm ve bir zeylden meydana gelmiştir. Yazar toplumdaki düzeni bozan, aksaklığa neden olan ve kânun-ı kâdim'in bozulmasına yol açan konuların neler olduğunu araştırarak, o zamanki devlet teşkilâtı ve toplum düzenini ortaya koymuştur. Daha sonra da bu bozuklukların nasıl giderileceğini araştırmıştır. Abîî olarak, çalışmamızın konusu itibarıyla öncelikli olarak bizi en fazla ilgilendiren, eserin ulemanın durumu ve bozulmasından bahseden bölümüdür. Ayrıca diğer bölümlerde de ulemanın durumu ve gerilemesi ile ilgili değerlendirmeler üzerinde de duracağız.

Müellif, Osman Gazi'den, III. Murad'a kadar devlet yöneticilerinin şeriat ve kanunlara uygun

hareket ettikleri ve adaleti sağladıkları için, geniş ülkeleri fethettikleri, reaya, berâya, ulemâ ve su-lehâ kısaca bütün ülkenin refah içinde olduklarını belirtir. III. Murad'dan sonra ise hükkâm ve vükelâ-i devletin adaletlerinde kusur ve işlerinde sû-i tedbir ve Devlet-i Aliyye işlerinde birçok ihmaller olmuş ve kânun-i kadîme muhalif davranıldığı için bütün devletin kurumlarının bozulduğundan bahseder (Yücel, 1988). İsmi bilinmeyen Osmanlı aydını, genel olarak devletin bütün müesseselerinin bozulmasını; adaletsizlik, tedbirsizlik, devlet işlerinde ihmaller, kânun-ı kadîme muhalif davranılması gibi sebeplere bağlar.

Yazara göre, devletin bütün kurumlarında rüşvet, hediye adı altında verilir, alınır olmuştur. Ulema ve devlet adamları arasında sanki güzel bir adet ve meşru bir duruma getirilmiştir. Hatta doğru dürüst olan kişilere makam verilmediği gibi, bunlar işe yaramaz kabul ediliyordu. Ulemâdan olan bir kadı beş yüz akça ile Âsitane'de ma'zul olduğu halde, çok lüks evler ve köşkler yaptırıyor ve hizmetçiler tutuyordu. Bunların masrafına günlük bin akçe bile yetmiyordu. Böylece bir memuriyete gelene kadar birkaç bin altın borçlanıyordu. Daha sonra da hediye adıyla rüşvet ile kadılığa tayin oluyorlardı. Tabii, kadılığa tayin olana kadar, ailesi, maiyeti ve hizmetçilerine birkaç yük akça harcamıştır. Mezkûr kadı, bu işinde, bir buçuk, şayet arkasında güçlü kişiler varsa en fazla iki yıl kalacağını bilir ve o kadılığı aynı sıfatla muttasıf bir efendiye tevcih ederdi. Bu kadıya bir buçuk veya iki yılda hem borçlarını ödemesi hem dostlarına hediye ve hem de büyüklere vadettiği hatırı sayılır hediye için birkaç yük akçe lâzımdır. Ayrıca mâzul olduktan memuriyete geçinceye kadar, ailesi, maiyeti ve hizmetçilerinin geçimi için birkaç yük akçe gerekiyordu. İşte bu kısa zamanda kadı, yani görevde olduğu süre zarfında, bu kadar malı, parayı reayadan, yetim malından, haram ve helâl fark etmeden tahsil etmeğe gayret gösterirdi. Vilâyet işlerinin düzgün gidip gitmemesine önem vermez, vilâyet ister yıkılsın ister düzelsin onun için önemli değildir. Bunların dışında mîr-i mîrân ve mîr-i liva^ olanlar ile "sen çok aldın ve ben az aldım" diye birbirleriyle kavgalarından do-

layı aralarında dostluk, dürüstlük de kalmamıştır. Eğer kadılar gerçekten hak ettiğini alacak olsalar ancak beş bin altun alırlardı. Bu da onların masraflarına kesinlikle yetmeyecektir (Yücel, 1988). Yazar burada o günlerde kadınların ne kadar gösteriş ve lüks düşkünü olduklarını da ortaya koymaktadır.

Kadınların aldıkları rüşvetlerin boyutunu yazar şöyle belirtir: "Öyle olsa reâyâ dermdendler bunların zulm ve ta'addilerinden zorba ve celâli olanlara hayr du'âlar ider olmuşlardır ve bu memleketlerde ihtilâl ve hazineye tenezzül olmadı, illa bu hâl üzre olan hâkimlerimizin zulm ve ta'addileri sebebi ile olmuştur" (Yücel, 1988). Dolayısıyla memleketin bozulmasının, düzensizliğinin sebebini, hazinenin boşalmasını, hâkimlerin zulm derecesine varan rüşvetlerinde görmektedir.

Yine kadınların durumu ile ilgili olarak, zamanımızdaki hâkimlerin fiillerini ve bid'atlerini, önceki hakimlerden birisi görse her halde, "bu kavim ne mezheb ve ne millet ve ne hallû âdemlerdir derlerdi" (Yücel, 1988) diyerek hâkimlerin her yönüyle bozulduğunu anlatmak istemiştir.

Ulemanın sözlerinin fiillerine uymadığını, diğer devlet hizmetinde bulunanlarında doğru yoldan uzaklaşarak kötü yollara saptığını da şöyle belirtir: "Öyle olsa fi zamâninâ bazı mahallerde kemâ hüve hakkihi şer'i şerif-i nebevi icra olunmadığı ve kânûn-i Al-i Osman gözetilmediği ve ulemanın kavileri fi'illerine mutabık olmadığı ve sâ'ir ehl-i menâsib tarîk-i hakkı koyub kec tarîka gitdiklerine bâ'is ve bâd'î ne veçhile olmuşdur" (Yücel, 1988).

Ulemanın rüşvet alması ile ilgili olarak yazar; "Öyle olsa fi zamâninâ yirmi beş yıldan mütecevizdir ki her sadra gelenler hülâf-i kânun nice nâhemvâr işlerinden mâ'adâ rüşvet alındığı hâd mukarrer ve muhakkak sabit ve zahirdir ve rüşvet ise dâ'imâ Devlet-i Aliyye'nin temelini kazmak üzredir ve her sadra gelenler rüşvete sâlik olmağla şâir vüzerâ ve ulemâ ve ümerâ ve hükkâmlar el-hâsıl a'lada ve ednâda rüşveti bir mertebeye şuyû buldurdılar ki bir müselmânın mesâlihi Allah için görülmek yanlarında hemân küfr tabakasına varmışdır ve rüşvet bu vecihle şöhet bulmağla

zahir menâsib ehline verilmediği bu dahi azharun mine'-ş-şems'dür" (Yücel, 1988). Vezirler, ulemâ, ümera ve hükkâm arasında rüşvet o kadar yayılmış ki, rüşvet almadan bir kişinin işini yapmak nankörlük olarak telakki edilmeye başlanmış ve rüşvet sebebiyle devlet hizmetleri, memuriyetlerin layık olmayan kişilere verilmesi çok açıkça gözükmektedir.

Mâbeyn-i hükkam , kadınlar ve ulemanın tama' ve hamakatları ile ilgili şu ilginç ifadeyi belirtir: "... Mâbeyn-i hükkâmda adavet ve kuzâtda rüşvet ve cânib-i düşmende fırsat ve kurbiyyetde olanlar hiyânet ve ulemâda tama' ve hamakat ve ra'iyetde zirâ't-i bîbereket ve kasavet..." (Yücel, 1988). Burada sarayın mâbeyn hâkimleri arasında düşmanlık, kadınlar da rüşvet ve ilginç olarak ulemâda tama' ve hamâkatten bahsetmektedir.

Çözüm yolları ve bozulmanın önlenmesi ile ilgili teklifleri ise şöyledir: Padişahlar, sadrazamlığa seçtiği kişilere basiretli, tedarikli olmasını tavsiye etmelidir. Sadrazamı kendisine vekil tayin ettiğini, vezirine de memlekette, reâyaya zulm yapılmamasını, mir-î miran, mîr-liva, kuzat ve diğer memurlara tenbih ederek kanuna uygun hareket etmelerini, memuriyetlere atanacak kimselelerin tam olarak araştırılıp, lâıyk olanların bildirilmesini ve kimseden bu konuda rüşvet alınmamasını tenbih etmesi gerektiğini bildirir. Memleketteki ihtilâl ve nizamın bozulmasını, padişahın iyi bir vezîr-i azam tayin etmemesine; tayin edilen vezîr-î âzamların devleti iyi idare edememelerine, rüşvet almalarına, kanuna aykırı davranmalarına bağlamıştır (Yücel, 1988).

Padişahın, memleketin bu durumuna vakıf olunca, vezirlerini ve ulemâlarını toplayıp devletin bozulmasına sebep olan yedi konuyu onlara sorması, onlardan cevap alması ve ona göre hareket etmesi gerektiğini belirterek şöyle devam eder: "İmdi bu cümle yedi su'âlîm kim olmuşdur bunca efâl-i kabâih zuhuru ve kânûn-ı kadîm bozulmasına bâ'is ve bâd'î ne veçhile olmuşdur ve ne sebep ile vâki' olmuşdur ve min ba'd bu cümle ahvâlleri girû üslûb-ı sabık üzre nizâm ve intizâm buldırmasın tedbîr ve tedârûki ve re'y-i sevâb ne üslûb üzre görülmesi münâsibdür? Evvelâ bu

cümle cevâbı vüzerâ kullarımdan talep olunur ki ânlar ve ahvâllere vâkıflardır ve bu makûle umur için vüzerâ makamında vaz' olunmuşlardır; ba'dehu bi'l-fi'l mansıbdâ ve yâhud mansıb tasarruf itmiş ulema efendilerinden..." (Yücel, 1988). Burada dikkatimizi çeken nokta ise, padişahın bozulmanın sebeplerini ve çözüm yollarını, önce abîî olarak vüzeradan, ondan hemen sonra ulemâdan sorulması gerektiği üzerinde durmasıdır.

Koçi Beğ, *Risâle-i Koçi Beg* (Mehmed Süreyya, 1311-1315, IV; Bursalı, 1965; Babinger, 1982; Danışman, 1997). Nerede ve hangi tarihte doğduğu kesin olarak bilinmeyen Koçi Bey'in Görice'ye geldiğine dair bazı deliller vardır (Danışman, 1997). Babinger, onun Arnavud devşirmesi olduğunu belirtiyor (Babinger, 1982). Çeşitli kaynaklardan edinilen bilgiye göre, Koçi Bey gençliğinde Görice'den İstanbul'a getirilmiş ve Sarây-ı Humâyûn'a girmiştir. Saraya girdiği yıl ve giriş şekli hakkında kesin bilgi yoktur. Koçi Bey doğrudan doğruya padişaha arzular takdim edebildiğine göre, o'nun sarayda çok önemli ve padişahın mahremi olacak bir konumda olması gerekir. Koçi Bey'in hangi tarihte devşirilerek ne şekilde Enderun'a girdiğine dair kesin kaynak yoksa da Sultan Ahmed (1603-1617) devrinden, IV. Murad (1623-1640) devrine kadar Enderunda çeşitli hizmetlerde bulunduğu bilinmektedir. Özellikle IV. Murad zamanında Has odaya" alınmış ve pâdişah'ın itimadını kazanarak, sır dostu olacak kadar Sultan'ın yakını olmuştur (Danışman, 1997).

Koçi Bey, Sultan Murad'ın vefatından sonra hükümdar olan Sultan İbrahim (1640-1648)'in de Musâhib' ve sır dostu olmuş, bu pâdişâha da, Sultan Murad'a arzettiği gibi risaleler sunmuştur. Koçi Bey, XVII. asırda yetişmiş Türklerin Montekiyö'sü adını almaya hak kazanmış, aydın bir şahsiyettir (Lewis, 1993; Gökberk, 1980; Koçi Beg, 1997; Babinger, 1982). Osmanlı İmparatorluğu'na uzun yıllar hizmet ettikten sonra, Sultan İbrahim'in son günlerinde emekliye ayrılmış, daha sonra da Görice'ye gitmiştir. Görice'nin Plamet köyünde gömülüdür (Bursalı, 1965, III).

Koçi Bey'in risaleleri tetkik edilince, iyi bir tahsil gördüğü anlaşılmaktadır. Saray muhitinde,

fırsatları değerlendirerek, görüşünü, bilgisini artırma imkanlarını kaçırmamıştır. Koçi Bey çok ciddi bir aydındır. IV. Murad ve Sultan İbrahim'e, sarayın ve devlet idaresi düzeninin bozulduğunu, hükümdarın nasıl hareket etmesi gerektiğini; aksi takdirde memleketin felâkete gideceğini çekinmeden arz etmiştir. Bu hareketi de onun düşünceli bir aydın olduğunu gösteren delildir (Babinger, 1982; İA, 1970, VII; Danışman, 1997).

Koçi Bey'in risalesi de diğer risaleler gibi devlet düzenindeki bozulmaları ve hal çarelerini on yedi bölüm halinde vermiştir.

Risalelerin ilk bölümü IV. Murad'a takdim edilmiştir. Koçi Bey risalesinin özellikle IV. Murad'ın icraatı üzerinde birinci derecede etkili olduğu söylenebilir. Bundan sonra Sultan İbrahim'e takdim edildiği zannedilen risalenin bölümleri gelmektedir. Bu risalenin özelliği ise daha ziyade öğretici mahiyettedir. Devlet düzenindeki aksaklıklar ve düzeltilmesi konularına fazla yer verilmemiştir (Koçi Beg, 1997). Bizi yakından ilgilendiren bölüm ise, Geçmişte Bilginlerin Ne Ahlâkta Olup-Hâlâ Mevcut Olan Asrın Bilginlerinin Ne Halde Olduğu ve Aralarında Yürürlükte olan Kanununun Ne İdügü Beyan Olunur, adlı İlmiye teşkilâtı ile ilgili bölümdür.

Koçi Bey bu bölüme, bilginin, bilginlerin önemini anlatarak şöyle girmiştir: "Şimdi mâlum-u hümâyûn ola ki, mübarek şeriatın devamı bilgi iledir. Bilginin devamı, bilginlerledir. O yüzden yüce ataları zamanında bilgiye ve bilginlere olan hürmet ve ikram hiçbir devlette olmamıştır. Onlara olan itibarın meyvesi olarak nice güzel eserler görmüşlerdir. Bilginlerin hallerinin düzenli olması, din ve devletin en mühim hususlarındandır. Bu sırada gayet bozuk karmakarışık ve halleri perişan olmuştur" (Danışman, 1997). Daha önceki Osmanlı İmparatorluğunda bilgiye ve bilginlere olan hürmet ve ikram hiçbir devlette olmamıştır, diyerek bilginin ve bilgiye verilen önemi göstermektedir. Ayrıca din ve devletin önemli hususlarından birinin de bilginlerin durumunun iyi olması gerektiğini bildirmektedir. Fakat şimdi ise, bilgi ve bilginlerin durumunun, gayet bozuk, karışık ve perişan bir durumda olduklarını açıkça belirtmektedir.

Şeyhülislâmlık makamının çok önemli bir makam olduğunu, ilmiye sınıfının en üstünü olduğunu belirtir. "Bir kere layık olanın fetva makamına geçtikten sonra artık azlolunmazdı. Çünkü fetva makamı, aziz, şerefli ve ilmiye mansıblarının seçmesidir. Onun itibarı başkasına benzemez" diyerek, Şeyhülislâmlık makamının önemini belirtmiştir. Şeyhülislâmların, çekinmeden hakikatleri söyleyen, olgun bilgili ve faziletli kişiler olduğunu belirtir. Bu özellikteki Şeyhülislâmların azlolunmamasını tavsiye eder (*Danışman, 1997*).

Daha önceki kadıların ve müderrislerin, azilden sonra veya emeklilikten sonra, ömürlerinin geride kalan kısmını ilim ibadet ve İslam pâdişâhına ve devletine dua ile geçirdiklerini belirtir. Şimdiki ulemâ sınıfında olan, şöhrete kavuşma ve lüks hayat sürme isteği onlarda yoktu. İlmiye sınıfından her mevkide olanlar, doğruluk ve adaletle iş görürler, gittikleri yerde halkı korurlardı. Emekli olanlar ise, gece gündüz ilimle meşgul olup nice eserler meydana *getirmişlerdir* (*Danışman, 1997*). Yazar zamanındaki ilmiye sınıfının şöhrete kavuşma ve lüks hayat sürme isteklerini tenkit etmektedir. Şöhret ve lükse düşkün olan ilim adamının da bilimsel çalışma yapamayacağı ortadadır.

Medreselerin ve müderrislerin nizamlarının bozulduğunu uzun uzun açıklar. Medreselerdeki gerekli olan eğitimin yapılmadığını şöyle ifade eder: "1594 tarihine gelinceye kadar Sahn müderrislerinin şimdiki müderrisler kadar mevkii ve itibarı vardı. Danışmend" olup, uzun zaman medreselerde ilim ile meşgul olmayınca mülazim olunmazdı. Ve kimse kimsenin icâzetsiz dânişmendini alamazdı. İlim yolu, gayet temiz ve derli toplu idi. O yüzden içlerinde câhil ve yabancı olmayıp, her biri yolu ile geldiğinden kadı ve müderrislerden hepsi, bilgisi ve dini mükemmel, ırz ve vakar sahibi adam olup, müderris olduğu takdirde mübarek ilme, mansib sahibi olduğu takdirde din ve devlete doğrulukla hizmet edip, halka gayet faydalı olurdu" (*Danışman, 1997*). Önceki Sahn müderrislerinin şimdiki müderrisler kadar mevkii ve itibarı vardı, ifadesinden ilmî seviyenin çok düştüğünü anlıyoruz. Danışmendlerin uzun müddet medreselerde ilimle meşgul olduktan sonra ancak

mülâzım olabileceğini belirtiyor. Müderrislerin ve kadıların bilgisi ve dini mükemmel, vakar sahibi oldukları zaman, müderris olduğu takdirde ilme, mansib sahibi olduğu takdirde din ve devlete hizmet edip, halka gayet faydalı olacağını belirtir.

Yazar, hemen hemen bütün lâyihalarda söz konusu edilen bir hususa işaret ederek "1594 tarihinden beri düzen bozulup, evvelce Şeyhülislâm olan Sunullah Efendi, birkaç defa yersiz olarak azlolundu, kazaskerler dahi sık sık azlolunmakla yerine gelenler azil korkusuna düşüp, devlet büyüklerine karşı dalkavukluk yapmağa mecbur kaldılar. Padişah huzurunda hak sözü söylemez oldular. Herkesin hatırını hoş etmeye ehemmiyet verir oldular... Giderek her işe hatır karışmakla ve her işe göz yummakla hak sahibi olmayanlara hadden aşırı mevkîiler verilip, eski kanun bozuldu. Kazaskerler dahi az zamanda yersiz olarak azil olunmakla, işlerinde tama' sahibi ve haris olanlar, bulunduğu ve fırsatı nimet bilip, memuriyetlerin çoğunu rüşvet ile ehliyetsizlere verir oldular. Mülazimlikler dahi yolu ile verilmeyip, satılmağa başlandı. Voyvoda ve Subaşı katipleri ve avam tabakasından bir çokları beş-on bin akçe ile mülazim oldu, sonra az zamanda müderris ve kadı olup, ilim sahası câhillerle doldu" (*Koçi Beg, 1997*) diyerek liyakatsiz kişilere hak etmedikleri mansib ve rütbe verilmesini tenkit etmektedir. Ayrıca burada önemli bir hususta, Kazaskerlerin yersiz olarak azledilmeleri, neticede çok kötü hadiselerle sebep olmaktadır. Her an azledilme korkusu ile bulunduğu mevkii ve fırsatı değerlendirerek, memuriyetlerin çoğunu rüşvet ile ehliyetsizlere vermiştir. İdarededeki bozukluk medreseye de tesir etmiştir. Hatta o dereceye ulaşmış ki voyvoda , subaşı katipleri ^ * ve avam tabakasından bir çokları rüşvetle mülazim olmuşlardır. Tabii olarak burada düşünülmesi gereken bir husus vardır. 1594 tarihinden önce kazaskerler yersiz olarak azledilmiyordu. Dolayısıyla onlarda böyle bir korku olmadığı için rüşvet vs. yolsuzluklara başvurmuyorlardı. Fakat 1594 tarihinden sonra, hem ilmiye sınıfının eğitimi, nizamı bozulmuş, hem de ilmiye sınıfına gereken önem verilmediği için, bozulmalar daha da artmıştır.

Koçi Bey, İstanbul'a geldiğinde, büyük bilginlerin şu anda olduğu gibi maiyyet sahibi olmadıklarını, ilim adamlarına çok büyük hürmet ve ikram edildiğini, dışarı çıktıkları zaman gayet sade elbiseler giydiklerini belirtir. Ayrıca ilmiye sınıfının yüksek mevki isteğinde olmadığını, genellikle ilimle uğraştıklarını belirtir (*Danışman, 1997*).

Kadıaskerlerin yanlış icraatları ve neticede kadıların düştüğü acıklı durum ise şöyle ifade edilir: "Bu asırda diyaneti ve emâneti olmayan bir çok kazasker çeşit çeşit mülâzımlıklar yazıp, Ruznamçe-i Hümâyûnu doldurdular. Nicelerine maaş zammı verip, bir iki yılda yeni bir mülâzımı (yüz elliyeye) çıkardılar. Bu yüzden kadıların halleri bozulup, aralarında ihtiyaçtan fazlalıkta olduğundan, bir kadı iki yıl beklediği halde bir yere tâyin edilemez oldu. Fakirlik canlarına yetti. Her biri dilenci derecesine geldi" (*Danışman, 1997*). Dolayısıyla kazaskerlerin yanlış icraatları ve uygulamaları, ilmiye sınıfının ilim seviyesinin düşmesine ve ekonomik problemlerine sebep olmuştur.

Kadıların düştükleri durumla ilgilenmenin en önemli şey olduğunu, onların çok hor ve aşağılık hale geldiklerini, fakirliğin canlarına tak ettiğini ve her birinin dilenci derecesine geldiğini belirtir. Bir subaşmm, bir haraççının şikayeti ile mansıplarının alınıp azledildiklerini ve halk içinde de itibarlarının kalmadığını dile getirir. Bu problemlerle ilgilenilmeyip, aldırış edilmediği zaman düzen ve nizamın elden gideceğini ifade eder (*Danışman, 1997*).

Yazar, genel olarak ilmiye sınıfının bozulmasının sebeplerini, medreselerdeki eğitim öğretimin bozulması, kadıaskerlerin mansıpları rüşvetle vermesi, kadıların rüşvet alması, ilmiye sınıfının şöret ve lükse düşkün olması, ilmiyeye ait yüksek makamların şunun bunun aracılığı ile verilmesi gibi sebeplere bağlamaktadır.

Koçi Bey, ilmiye sınıfındaki aksaklıklar ve bozulmaların sebeplerini bu şekilde izah ettikten sonra, hal çareleri üzerinde de durmuştur. Bu hal çareleri ve çözüm için tekliflerini ise şöyle açıklar. İlmiye'ye ait yüksek makamların şunun bunun aracılığı ile verilmesinin doğru olmadığını, en bil-

gili kimse ona verilmesi gerektiği; kadı olmanın şartının bilgi ve ehliyet olduğunu, yaş, sene, soy ve sopun önemli olmadığını belirtir. Önemli olan bilgili ve âdil olmasıdır. Merdeseler ise ilim öğrenen, ilmî araştırmalar yapan, üreten kişilerin yeri olması gerekir. Mülâzımlıkla ilgi ise, mülâzımlığın sıkı tutulması gerektiğini belirtir. Eğer kanundan fazla mülâzımlık verilmez ve hak sahibi olanlardan başkası alınmaz, bilgin ile cahil bir tutulmazsa, çabuk düzene gireceğini belirtir.

Anonim, *Kitâhu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'l- Müminin* . Müellifin ismi, hayatı ve ailesi hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak metinden bazı pasajlardan edinilen bilgiye dayanarak, onun bir mansıp sahibi olduğu ortaya çıkar. Mesela yazar: "Bu kitabı te'lif iden kimesne ömründe mülâzemet bilmez, girü nasibi haberi yoğken gelür yetişür. Sehl nesne ile kanâat ider, bi-înâyetillah" demektedir. Yine "Bu kitabı te'lif iden kimesneye bir zamanda bir kise akçe virmişler ve buyurmuşlarki bu akçe Şehzade hazretleri-tâbe serâhu- imaretin de fukaraya tevzi' eyle deyu emr olundukta...." ifadelerinden onun bir devlet görevlisi olduğu anlaşılmaktadır. Müellifin, eserin çeşitli kısımlarından elde edilen bilgiye göre, ilmiye sınıfına mensub olabileceği de ileri sürülür. Eserin 1637-1640 yıllarında telif edilerek Kemankeş Mustafa Paşa'ya sunulduğu anlaşılmaktadır (*Yücel, 1988*).

XVII. yüzyılın ortalarında kaleme alınan, *Mesâlihi'l- Müslimîn ve Menâfi'il- Müminin* adlı eser I. İbrahim (1640-1648) döneminde Osmanlı İmparatorluğunun içinde bulunduğu bunalımlar ve çözüm yollarını ortaya koymuştur. Osmanlı İmparatorluğundaki bozulan müesseselerin içerisinde, İlmiye sınıfının problemlerine detaylı olarak eğilmesi ve kitabının birinci babını ilmiye sınıfına ayırmasından, yazarın ilmiye sınıfına mensub olduğunu veya ona göre İlmiye sınıfının problemlerinin diğer problemlerden daha önemli olduğu kanısına varabiliriz.

Müellif dünyanın düzenini, bilginlerin varlığına dayandırır, onlara gereken ilgi ve saygının gösterilmesini ister. İlmiye sınıfının ne durumda ol-

duğunu şu ilginç açıklamalarıyla ifade eder: "Bu takdirce görelim ki ulemâya ne veçhile ikram olunmak gerekdür ki kapu kapu gezmiyeler ve beş altı yıl ma'zul hor ve hakîr sürünmiyeler, leyi u nehâr mutâla"larında olalar; belki haftada ancak iki gün Kadıasker efendiye mülâzemet varalar. Mukaddema Hakîm Hâ münoğlu sağ iken ve dahî nice ednâ kimesnelerin kapularına nice büyük kadılar anun gibilerin kapusuna dahî mülâzemet iderlerdi ve nicesi fakirlikten kitaplarını satup kara cahil olurlardı. Şimdi dâhi bî'aynihidir" (Yücel, 1988). Ulemânın gece, gündüz ilimle uğraşıp, araştırma yapmaları için gerekli imkanların verilmesi gerektiği belirtilir. Kapı kapı dolaşarak, beş altı yıl ma'zul kalıp sürünmelerinin önlenmesi ve geçim derdine düşmelerinin son derece tehlikeli olduğu vurgulanır. Ayrıca ulemânın fakirlikten kitaplarını satacak duruma geldiklerini belirtir.

Hemen arkasından bu durumu ortadan kaldırmak için de şu öneride bulunur: "Pes bunlara mahlûl mansıb bulmağın bir çaresi budur ki rüşvet ile meşhur olan kadılar gibi ve câhil çelebi kâdılar ki atları ve libasları ve hizmetkârları sipahiliğe münâsib ola ve ilminde dahî kâmil olmaya; bunun gibileri edna ulufe ile bölüklere ve tımarlara hâllü hâline göre yeniçeriyi hisara çıkardıkları gibi bunları dahi bu veçhile çıkarmak buyurursa hem sair ma'zullere yirler açılırdu, hem sipahi tâ'ifesi dahi içlerinde ehl-i ilm olmağla her veçhile faydelenürlerdi" (Yücel, 1988). Yazara göre bu önlem alınırsa, ulemânın, altı aydan fazla "ma'zul yürimiyecekleri" kendisinden emin ve şerefli olacaklarını, kadılığa vardıkları zaman sancak beyinden, "Padişah kullarından" korkmayacaklarını, kitaplarını satmayacaklarını, "hak üzere icra" ederek, rüşvet yoluna gitmeyeceklerini öne sürmektedir.

Yazar tavsiye ve tekliflerine şöyle devam eder: "Eğer bunlara böylece çâre olmazsa, bunlar şöyle mübtezel beş altı yıl ma'zul hor ve hakîr, eğer ekâbir kapusunda, eğer edna gezüb ve tamâm borçlu olub, ondan mansıb alub bu hâl ile kâdılığma vardıkda değme bir kâdi hak üzere şer'i icra idemez. Ma'zulluk korhusundan ne sancak beğine muhalefet idebilürler ve ne voyvodalarına ve ne sipa-

hilere ve ne re'âyâya muhalefet idebilürler. Ancak her kişi ile bir mudâra üzerine dirilüb ya za'f-ı kavi ile hükm iderler ya biz'z-zarûrî ma'zulluk felâketinden rüşvete dahî perhiz idemez olurlar. Pes nîzâm-ı âlem bunların ile olıcak evel bunların ahvâllerin tedârük itmek gerek imiş ki müslümanlar huzur ideler" (Yücel, 1988).

Osmanlı İmparatorluğunda, Ulemâ sınıfına mensub olan kadılar ülkede hem kazaî ve hem de idarî ve belediye hizmeti görevlerini yerine getiriyorlardı. Bu münâsebetle kadıların önemli görevleri vardı. Bu açıdan görevlerini tam olarak yapabilmeleri için, onların hiçbir maddî ve manevî problemlerinin olmaması gerekir. Sancak beyine, reayaya, sipahilere azl olmak korkusuyla muhalefet edemediği zaman, görevini hakkıyla yapamayacaktır. Uzun yıllar ma'zulliyetten dolayı, borçlandığı için hakkıyla rüşvet almadan görevini yerine getiremeyecektir. Nizam âlem'in ancak ulemâ sınıfı ile olacağını ikinci kez tekrar eden yazar, ulemânın durumunu düzeltmedikten sonra, nizam-ı âlemin olmayacağını ve müslümanların huzur bulamayacaklarını vurgular.

Bütün bu düzenlemeleri de vezir-i azamın yapması gerektiğini şöyle ifade eder: "Bundan vezir-i azam hazretlerine ta rûz-i kıyamet bu âdeti kodukları için her ehl-i ilm canu gönül ile hayi du'âlar ideler idi ve nâm-ı şerifleri hod her giz ferâmuş olmazdı ve hem bu ehl-i ilm taifesi yeniçerilerden artuk sühelikde, garîplikde gurbet çekmişlerdir, tamâm derece puhde olmuşlardır. Asi bunlar sipahiliğe lâyıklardır ve hem şir-merd ve âkillerdur ve âlimlerdir, her cihetleri ma'murdur, her ne hizmet üzerine konulsalar kâdirlerdür... Bu takdirce asi sipahilik ehl-i ilm tâifesine münasib imiş, Hakk Te'âlâ müyesser ide" (Yücel, 1988).

Yazar ayrıca ilmiye sınıfına mensub kadı, imam ve müezzin gibi din görevlilerinin durumlarına da değinmekte ve bunların tiryakilikten görevlerini yapamaz duruma düştüklerini şöyle dile getirmektedir:

"Şol tiryakilikle meşhur olmuş benzi saru geçgün tiryakiler olur ki suretlerinden tiryakiliği bel-lüdü. Bunlardan kimisi kâdîdur ve kimisi imâm dir ve kimisi müezzindir. Pes bu üç ta'ifeye ki kâ-

di veya imam veya müezzın olan geçgün tiryakı ola hiç bir veçhile bu mekûle kimesnelere bu asi cihet ca'iz değıldür, sarhoş bunlardan yek maslahat görür. Lâkin geçgün tiryakı da'im mestdür. Ne sözü sözdür, ne ahdi ahddür, hiçbir menfa'ata yarar taife değiUerdür. Acebdür ki bu üç tâîfeye bu kadar ruhsat virilür. Bunun gibilere bu asi mansıb virilmese gayri cihet virilse ki zararı ancak kendüye dokunsa müslümanlara dokunmasa sevâbdı. Şâir san'atlarda tiryakilik ayb olmaz, tiryak sebebi ile üstadlıkları ziyâde olur (*Yücel, 1988*).

Burada yazar ilmiye sınıfının hangi içeceğin tiryakisi olduğunu belirtmemiş, ancak ilmiye sınıfının (kadı-imam-müezzın) tiryakilik sebebiyle görevlerini yerine getirmediklerini belirtmektedir. Diğer lâyiha müellifleri tiryakilik konusundan bahsetmemişlerdir. Dolayısıyla *Kitâh'U Mesâlih* yazarının, ilmiye sınıfının durumuna hakikaten vakıf bir kişi olduğu, kanaatine varabiliriz.

Katip Çelebi, *Düsturü'l' Amel li hlâhi'l' Halel*, (İA, 1970, VI; *Gökyay, 1968; Adıvar, 1982; Yurdaydın, 1988; Bahinger, 1982*). Daha ziyade Katip Çelebi diye anılan Mustafa b. Abdullah, 1609'da İstanbul'da doğmuş ve evleri de İstanbul'da idi. Babası Enderun'a dahil bir memurdu. Şehrin alimleri ve daire arkadaşları arasında Hacı Halife diye anılmaktadır. Katip Çelebi, beş altı yaşma gelince babası ona çeşitli hocalar tutarak on dört yaşma kadar ilim tahsil ettirdi. Bundan sonra divan kalemlerinden Anadolu Muhasebesi kalemine katip oldu. Çeşitli seferlere katıldı. Kadı -zade'nin derslerine devam etti. On yıl kadar ordu ile muhtelif seferlerde bulunduktan sonra, kendisini tamamen ilim tahsiline vermek üzere İstanbul'a döndü. Yaklaşık 1635-1648 arası çeşitli meşhur hocalardan ilim tahsil etmiştir. Müellifimiz hem kendisi bizzat geometri, astronomi, matematik gibi pozitif ilimleri öğrenmiş, hem de bu ilimlerin hocalığını yapmıştır. Katip Çelebi, geçimine yetecek olan, terfi ettirilmediği için üç yıl memuriyetten ayrılıp tekrar ikinci halife olarak atandığı, memuriyetten aldığı para ile kanaat ederek, daha fazlasını istememiştir. Teliflerinin çoğunu bu son yıllarda vücûda getirmiş ve 1657 yılın-

da aniden ölmüştür ^ (*Gökyay, 1968; Bahinger, 1982*).

1652-1653 tarihin de, devlet bütçesinde gelirin az, giderin fazla olmasının sebeplerini araştırmak ve bütçe açığına çare bulmak üzere toplanan divana, Katip Çelebi de katılmıştır. Bu vesileyle bir önsöz, üç bölüm ve bir sonuçtan meydana gelen risalesini kaleme almıştır. Önsöz de, hükümdarın ıslâhat çabaları, devletin içinde bulunduğu durum ve risalesini yazma sebebini belirtir. I. Bölüm: Reyanın Durumu. II. Bölüm: Askerin Durumu. III. Bölüm: Hazinesinin Durumu. Sonuç: Devlet yapısında meydana gelen bozulma; bütçe açığı ve askerinin çokluğu bunalımının çözümü.

Katip Çelebi, belirgin olarak Ibn Haldun (1332-1406) takipçisidir. O, tarih felsefesinin ve sosyolojinin kurucularından birisi sayılan Ibn. Haldun'un tarih felsefesinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Ibn. Haldun gibi, Kâtip Çelebi de toplumlari, doğma ve gelişme, duraklama, gerileme ve yıkılma, devrelerinden geçirmektedir. Ona göre bu devrelerin kısılalığı ya da uzunluğu kişilere ve toplumlara uygulanan tedbirlerin iyi ya da kötü olmasına bağlıdır. Katip Çelebi'ye göre toplumlar da, insanlar gibi kaçınılmaz sonndan, ihtiyarlık ve ölümünden kurtulamazlar. Fakat yerinde ve zamanında alınacak iyi tedbirlerle, bu sonu uzatmak ve bu devreleri daha sağlıklı ve daha rahat geçirmek mümkündür. O, bu görüşü ile etkilendiği Ibn. Haldun'dan ayrılır. Çünkü, Ibn. Haldun, devletlerin yükselme, duraklama ve düşme devirleri olduğunu belirtirken, bu dönemlerin yalnız kişilerin irade kuvvetleri, ihtiras ve yönelişleri ile meydana gelmediğini, dışardan ona yapılacak her türlü müdahalenin hiçbir tesiri olmayacağına inanır (*Can, 1982; Yurdaydın, 1988*).

Osmanlı aydınını her ne kadar eserinin birinci bölümüne reyanın durumu ile başlamışsa da, bu bölümde kısa bir girişten sonra ilim ve ulemânın önemini uzunca açıklarak ilim ve ulemâyaya verdiği değeri ortaya koymuştur. Ayrıca kitabının mukaddime kısmında "Eşyanın tabiatının sırlarına ermiş, nazarı ve amelî bilginin inceliklerine vakıf araştırmacılara göre" ifadeleri, Katip Çelebi'nin pozitif ilimlere ne kadar önem verdiğinin ve bilimsel tavrının göstergesidir.

Yazar, ilmin ve ulemânın ne kadar önemli olduğunu enteresan bir örnekle şöyle ifade eder: "İnsan vücudu, dört unsur tabiatından olan, dört karışımdan meydana gelir. Duygu ve güç vasıtası ile kendini yönetmeyi başarır. Bunun gibi, toplumlar da dört temel esastan mürekkep olup, duygu ve güce eş değerde olan devlet yöneticileri aracılığı ile nefsin yönetimini ve dizginlerini elinde tutma makamında olan yüce Sultan idaresine bağlı kalmıştır. Dört esas dediğimiz, ulema, asker, tüccar ve reayadır. Saygın ulema zümresi, bedende en önemli bir unsur olan kana eşittir. İnsan vücudunun kaynağı kalptir. Kalp hoş bir cevherdir. Oldukça nazik yapısından dolayı, bedende hareket edemeyip kan onu, bedeninin en ince noktalarına kadar ulaştırır. Şüphesiz, bedeninin onunla beslendiği gibi, alimler de kalp ayarında olup, bereket ve bolluğun temeli olan ilimle doğrudan ya da dolaylı olarak donanarak, bedeninin organları derecesinde olan cahilleri ve halkı aydınlatır. Bedenin kalpten yararlandığı gibi, onlar da, âlimlerden yararlanırlar. Kalbin, bedeninin canlılığını sağlama gibi, ilim de toplumun devamını sağlar... Asker balgam, tüccar safra ve yapısı süflü ve toprakta olan reaya sevda derecesindedir. Nasıl bu dört karışım kendi arasında, kaynaşıp ayrılarak, birbirlerinden yararlanıyor ve böylece insan varlığı sağlığını buluyorsa, bu dört sınıfın yaradılışı gereği, birlikte yaşamak zorunda olması nedeni ile birbirinden yararlanması da toplum düzenini ve devlet yapısını sağlığa kavuşturmuştur. Vücut yapısının bozulmaması, bu dört karışımın ölçülü olmasını gerektirir. Eğer nicelik ve nitelik bakımından biri fonksiyonunu yitirip bozulur veya aşırılaşırsa, ya dışarı atılması ya da iyileştirilmesi gerekir" (Can, 1982).

Katip Çelebi, o dönemin tıp görüşüne göre, insan vücudunun, kan, balgam, safra ve sevda olmak üzere dört karışımdan meydana geldiğini; toplumların da; ulemâ, asker, tüccar ve reaya olarak dört temel unsurdan meydana geldiğini söyler. Bunların içerisinde, ulemâ zümresini, bedende en önemli unsur olan kana benzetir. İnsan vücudunun kaynağının kalp olduğunu ve kalbin kanı bedeninin en ince noktalarına ulaştırdığını belirtir.

Nasıl ki kalp, bedeninin canlılığını temin ediyorsa, ilim de toplumun devamlılığını sağlar. Beden kalpten yararlandığı gibi, toplumda alimlerden yararlanır. Bu durumda ilim ve ulemâ sınıfı, toplum için hayatî bir önem taşımaktadır. Ayrıca yazar, toplum yapısının sağlıklı olması için ulemâ, asker, tüccar ve reayanın uyum içinde olması gerektiğini vurgular.

Görev ismi vermeden, mansıpların ehline verilmediğini ve rüşvetle ilgili olarak şunları belirtir: "Bu çöküntünün bir nedeni de vergilerin kat kat artırılmasıdır. En büyük neden de, görevlerin ehline verilmesi ve ehil olmayanların ve gaddarların hakkından gelinmesi gerekirken, bütün makamların yüksek fiyat ile satılması olmuştur. Satın alan lanetlikler süratle evvela ödedikleri pis parayı fazlası ile toplamaya çalışırken, mecburiyet bahanesi ile o görev bir başkasına daha satılır, o da gittiği zaman halkı daha ziyade baskı altına alır. Reaya fukarası iki katma çıkarılan ağır vergileri ödeyemezken, zalimlerin bu şekildeki zulmüne dayanamayıp bunalıma girdiğine de şüphe yoktur. Geçmişte, rüşvetçilik suçlaması ile bir çokları işinden çıkarılmış ve gözden düşmüştür. Birçok devlet ileri gelenleri de katlolunmuşken hâlâ, aklen ve şer'an zararlı ve ayıplanan bu huy, devlet işlerinin dayanağı olunca, o devlet ve hazinenin halinin ne olacağını varın siz düşünün" (Can, 1982).

Yazar burada her nedense, hangi mansıpların ehline verilmediğini, yüksek fiyatla satıldığını ve kimlerin rüşvet aldığını açıkça belirtmemiştir. Halbuki daha önce belirttiğimiz gibi, *Kitâh'i Müstetab* yazarı, Koçi Bey ve *Kitâhu Mesâlihfi'* Müslimin ve *Menâffil' Müminin* yazarı kadıların ehline verilmediğini, Kadıaskerlerin ve kadıların rüşvet aldıklarını açıkça belirtmiştir. Katip Çelebi'nin anlattığı problemler, önceki problemlerin aynısıdır. Roller tamamen birbirine benzemektedir, sadece aktörlerin isimleri belirtilmemiştir. Bütün devlet müesseselerinde olduğu gibi, tabiatıyla kadıaskerlik ve kadılık kurumlarında da aynı aksaklıklar çıkmıştır. Ayrıca yazarın, "Bir çok devlet ileri gelenleri" ifadesinden de bunu açıkça anlayabiliriz.

Ulemânın başı durumunda olan Şeyhülislâm önemini ise şöyle belirtmiştir: "Daha önce insanın nefsi, devlette Sultanı; akıl gücü, veziri; idrak gücü, şeyhülislamı temsil ettiğini ve diğer dört unsurun da toplum tabakaları derecesinde olduklarını anlatmıştır" (*Can, 1982*). Bu sefer de şeyhülislâmı yine çok önemli bir konumda, idrak gücünün temsilcisi mevkiinde nitelendirmiştir.

Katip Çelebi, daha önce belirttiğimiz, nasıl ki beden dört karışından meydana gelmişse; toplumun da dört unsurdan meydana geldiği benzetmesini birkaç defa tekrarlamıştır. Yani bedenın sağlamlığı, kuvvetlerin dengelenmesi ve bir birleriyle bağlantılarıyla ayakta duruyorsa, devletin sağlamlığı da bu dört sınıf halkın denklığıyle olacağını belirtir. Bedenin sağlığı nasıl ki bu kuvvetlerin denklığıne bağlı ise, toplum düzeni de, bu halk tabakalarının denklığıne bağlıdır. Gerçi ikisinde de gerçek bir dengenin söz konusu olmadığını belirtir. Fakat bu çatışmanın bir dereceyi aşmamasını, yapının bozularak sıhate zarar gelmemesini önerir. Ayrıca toplumu meydana getiren bu unsurların, duraklama dönemine kadar sağlam olduğunu, sonra yavaş yavaş güçsüzleşerek, tam olarak görevlerini yerine getiremediğini de belirtir.

Yazar bu eserinde dikkatimizi çeken nokta ise şudur. Devletin bozulmasının sebeplerini tesbit ederek ortaya koyması ve tesbitlerle karışık, teklifleri de birlikte bize sunmasıdır. Yani toplumu meydana getiren en önemli unsurun ilim ve ulemâ olduğunu belirtmiş ve bu unsura gereken önemin verilmesi, diğer unsurların da hem kendi aralarında, hem de ulemâ sınıfı ile aralarındaki münasebetlerin sağlıklı, uyumlu olması gerektiğini belirtmiştir.

Katip Çelebi, *Mizânü'l Hak Fi thtiyarfl' Ahakk* (*Gökyay, 1980; Gökyay, 1968; Adıvar, 1982; Yurdayın, 1988; Bahinger, 1982; İA, 1970, VI*). Katip Çelebi'nin en son eseri olup, 1656 senesinde kaleme alınmıştır. O eserini dönemin şiddetli münakaşalarının konusu olan bazı meseleler üzerinde, olumlu ve yapıcı fikirler ileri sürerek, bunların asıl mahiyetlerini ortaya koymuş ve anlamsız kavgaları önlemek için yazmıştır. Katip Çelebi, bu eseri için: "Fakir bundan önce nicelerini doğru yol gösterip itidale yöneltmek su-

retile taassup bağından kurtarmak için şu küçük eseri kaleme aldım" (*Gökyay, 1980*) diyor.

Esasen *Mizanü'l'Hak*, pozitif ilimler ve felsefenin bir savunucusudur. Ayrıca yazar bu ilimlerle dinin uzlaştırılması üzerindeki düşüncelerini bize bildirir. Eserin önsözünde o dönemin taassubundan şikayet eder ve pozitif ilimlerin lüzumunu savunur, İslâm âleminde ilim tarihinin kısa bir özeti verir.

Önsözde yazar o dönemde toplumun içine düştüğü durumu şöyle ortaya koyar: "Kimi kişiler kendilerini vesveseye düşüren şeytanın azdırıp yoldan çıkarması yüzünden tanık gösterme yolunu bırakıp bilgisizliğinden ve ahmaklığından ötürü zanlara ve içindeki kuşkulara kapılarak tanığın karşısına çıkmak diler, bundan dolayı da birkaç meselede kavgaya ve boş taassup hastalığına tutulur. Geçmişte olan taassup savaşları gibi bu akılsızların boş uğraşmalarının da zamanımızda vuruşup kırışmaya yol açmasına az kalmıştı. Bunun için kavgalı meselelerde tanık yolunu göstermek için birkaç satır karalayarak adına *Mizanü'l'Hak fi thtiyarfl' Ahakk* denildi; ta ki herkes bu kavganın, bu birbirleriyle düşmanca uyuşmazlığın konusu nedir ve bundan nasıl bir sonuç alınır, bilsinler de ahmaklık vadilerinden dönüp kuru kavgadan vazgeçsinler" (*Gökyay, 1980*).

Yukarıda belirttiğimiz gibi, *Mizanü'l'Hak* pozitif bilimlerin ve felsefenin savunucusudur. Yazar önsözde, taassuptan bahsetmiş, bunun sebebinin de cahillik olduğunu belirtmiştir. Giriş bölümünde ise, ilimlerin tasnifini yaparak konularını ele almıştır. Bundan sonra, pozitif ilimle dinin çatışmadığını şöyle ifade eder: "Bundan dolayı kimi bilgisizlerin bu iki ilmin dince yasak olduğunu söylemeleri bilgisizlikten ve ahmaklıktandır. Yoksa gerçeği arayan bilginlerin çoğu bunun gerektiği düşüncesindedirler" (*Gökyay, 1980*).

İslam âleminde ilim tarihinin kısa bir özeti verildikten sonra, taassup ve felsefe düşmanlığından şöyle bahseder: "Lakin nice boş kafalı kimsele İslamlığın başlangıcında bir maslahat için ortaya konan rivayetleri görüp, cansız taş gibi -akıllarını kullanmadan- salt taklid ile donup kaldılar. Aslını sorup düşünmeden redd ve înkâr eylediler. Felsefe ilimleri diye kötüleyip yeri göğü bilmez ca-

hil iken bilgin geçindiler. Onlar Allahın göklerde ve yerdeki o muazzam mülk ü saltanatına, Allahın yarattığı herhangi bir şeye, belki ecellerinin yaklaşmış olduğuna da bakmadılar tehdidi kulaklarına girmediler. Yere ve göklere bakmayı öküz gibi göz ile bakmak sandılar. Ulu Osmanlı devletinin ilk çağlarından Sultan Süleyman Han zamanına gelinceye dek hikmet ile şeriat ilimlerini uzlaştıran gerçek araştırmacılar ün almışlardı. Ebu'l-feth (Fatih) Sultan Mehmed Han Medâris-i Semaniye'yi yaptırıp kanuna göre iş görülüp okutulsun diye vakfiyesinde yazmış ve "Haşiye-i tecrid" ve "Şerh-i Mevâkîf" derslerinin okutulmasını bildirmişti. Sonra gelenler bu dersler felsefiyâtır diye kaldırıp "Hidaye" ve "Ekmel" derslerini okutmayı akla uygun gördüler. Yalnız bunlarla yetinmek akla uygun olmadığı için ne felsefiyat kaldı, ne Hidaye kaldı ne Ekmel. Bununla Osmanlı ülkesinde ilim pazarına kesat gelip, bunları okutacak olanların kökü kurumaya yüz tuttu. Kimi kıyıda köşede Doğu-Anadolu'da yer yer kanuna göre ders gören öğrencilerin daha başlangıçta olanları İstanbul'a gelip büyük tafra satar oldular" (*Gökyay, 1980*).

Taassup içinde olanların akıllarını kullanmayı, sadece taklit ile ilerlemediklerini, aslını sorup düşünmeden redd ve inkar ettiklerini belirtir. Felsefe ilimlerini kötüleyenler ise, cahil oldukları halde bilgin yerine geçmişlerdir. Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) zamanında felsefe ilimlerinin medreselerde okutulduğunu, daha sonra ise pozitif ilimlerin kalkarak İslamî ilimlerin kaldığını; sadece İslamî ilimleri tahsil etmenin de akla uygun olmadığı için, hem felsefe ilimlerinin hem de İslamî ilimlerin ortadan kalktığını belirtir. Yani felsefenin medreseden kaldırılmasıyla medreselerin gerilemesinin başladığını ifade eder.

Taassub içinde olanların ve felsefeye karşı olanlara karşı izlenecek yol ve çözüm yollarını da hemen arkasından vermiştir. "Onları görüp kimi kabiliyetli olanlar zamanımızda hikmet öğrenmek istediler. Fakir de yoklama ve ders okutma sırasında istidadı olan öğrencileri, Sokrat'm, Eflatun'u heveslendirdiği gibi, varlıkların gerçeğini araştıran bilimi öğrenmeleri için teşvik ettim, bu risalede de öğüt ve hepsine nasihat olsun diye birkaç madde alıp söyledim. Ta ki mutlak ilim adına ola-

nı elden geldiğince öğrenmeye çalışsınlar, elbette bir yerde lâzım olur, zararı olmaz. Kötüleyip inkâr eylemeyeler. Zira bir şeyi inkâr o nesneden uzak ve yoksul kalmaya yol açar" (*Gökyay, 1980*). Doğudan gelen cahil öğrencileri görünce, bazı kabiliyetli olan öğrenciler hikmet (felsefe) öğrenmek istemişler. Tabii Katip Çelebi de, onları yoklama ve ders okutma esnasında felsefe derslerine ısındırmaya, heveslendirmeye çalışmış ve onlara felsefe dersi okutmuştur. Yazar, görüldüğü üzere felsefe derslerinin gayretli savunucusu olmuş ve bu konuda çaba sarfetmiştir.

Ulemânın mutlaka hendese, riyaziyyat bilmesi gerektiğini savunan yazar, bu fikrini de şöyle tutarlı bir hale getirir: Hendese bilen müfti ile hendese bilmeyen müftinin fetvasını şöyle açıklar. 'Bir kimse boyu ve eni derinliği dört zîrâ bir kuyu kazmak için birini sekiz akçaya tuttu. O da boyu ve eni ve derinliği iki zîrâ olan bir kuyu kazdı ve karşılığında dört akça istedi. Fetva ettirdiler, hendese bilmez müfti dört akça hakkıdır, dedi. Hendese bilen müfti hakkı bir akça diye fetva verdi, doğrusu da budur. Çünkü iki zîrâ kuyu dört zîrâ kuyunun sekizde biridir. Ücretin de sekizde bir olması gerekir' der. Yine aynı şekilde, Hendese bilen kadı ile hendese bilmeyen kadının hükmünü şöyle açıklar: "Bir kimse boyu ve eni yüz zîrâ olmak üzere bir tarlayı başkasına satıp teslim edeceği zaman boyu ve eni ellışer zîrâ iki tarla verdi. Aralarında uyuşmazlık çıkıp bir kadıya vardılar ki hendese bilmezdi. Hakları budur diye hükmeyletti. Sonra bir hendese bilen kadı bulup dinlettiler, yarım hakkıdır dedi. Doğrusu da budur. Bunların aslını bilmek isteyen riyaziyyat görmeye heves eyleye" (*Gökyay, 1980*).

Hendese ve riyaziyyat bilimlerinin önemini, hendese bilen müfti ile hendese bilmeyen müfti; hendese ve riyaziyyat bilen kadı ile hendese ve riyaziyyat bilmeyen kadı örneklerini vererek somut bir şekilde açıklamıştır. Dolayısıyla ulemâ sınıfının (özellikle kadılar ve müftülerin) mutlaka pozitif ilimlerden (en azından hendese ve riyaziyyat) gibi ilimleri bilmesi gerektiğini, şayet bilmezse yanlış fetva vereceğini ve işini tam olarak yapamayacağını ortaya koyar.

Yine Tefsir ilminde de, Kuran-ı Kerim tam ve

doğru olarak açıklanıp yorumlanabilmesi için, astronomi ve kozmografya ilminin bilinmesini; İskender'in bir sözü üzerine, coğrafyanın okunup incelenmesini gerektiğini belirtir. İslam hukuku alimlerinin riyaziyat bilmesi gerektiğini de ifade edince, İslamî ilimlerin tahsil eden her öğrencinin pozitif ilimleri okuması gerektiği ortaya çıkıyor.

Katip Çelebi, Osmanlı İmparatorluğunun o dönemdeki, ilim âlemi arasındaki şiddetli münakaşaların konusu olan bazı meseleler üzerinde olumlu ve yapıcı fikirler ileri sürerek, bunların asıl mahiyetlerini ortaya koymuş ve anlamsız kavgaları önlemek için gayret sarfetmiştir. Çünkü özellikle vaizler ile tarikatların arası tamamen açılmış, karşılıklı tartışma merhalesi ortadan kalkmış, neredeyse çatışma çıkacak duruma gelmiştir. Yazar bu iki zümrenin de aralarındaki meseleleri dahi, mümkün mertebe iki tarafı da incitmeden, doğru olanları söyleyerek, halletmeye çalışmıştır.

Yazar öğütler bölümünde de, vaizlere, öğrencilere, ilmiye sınıfına nasihatlerde bulunmuştur. Herhalde, vaizlerle tarikat camiasının arasındaki husumet çok ileri safhaya girmiş ki ilk nasihati vaizlere yapmıştır. Vaizlere verdiği tenbih ve nasihatlar çok ilginç ve önemlidir: "Vaiz efendilere yakışan öğüttür. Burada vaaz ve nasihat âdabından bir kaçını bildirmek için bu öğüdü veriyoruz.... Birinci edep budur ki vaazında şehir halkının töresine ve âdetine ve ıstılahına aykırı sözler olmıya. Çünkü dedikoduya ve karışıklığa yol açar. İkinci edep budur ki müslümanlar arasında uyumsuzluk varsa güzellikle ve yumuşaklıkla, tatlı sözle ve gönül alıcı öğütlerle onları uyuşturmaya, birbirinden nefreti ve birbirlerine düşmanlıklarını önlemeye yarayacak vaizler ola. Bir yanı tutup öte yanı azarlayarak gürlütü edilmesin. Bu düşmanlığın artmasına yol açar" (*Gökyay, 1980*).

İlmiye sınıfına ve öğrenciyeye ise çok önemli nasihatlerde bulunarak şunları belirtir: "Bu fakirden ders gören talebeye hususi olarak, ve öteki talebeye umumî olarak yarayan öğüttür. İlkin kabiliyetli olan kimseler, ilk bilgileri gördükten sonra... öteki konulara geçip yolunca uğraşarak her kesrede vahdet canibinden başlamalı. Bir konuyu

adam-akıllı pişirip tamamlamadan başka konuya geçmeye... Ve öğrenimi tamam olmadan kimi mansıplara ve ilmî vazifelere heves eylemeye. Çünkü kadılık, müftülük, vaizlik, imamlık ve hatiplik yolunca ilimle uğraşmaya engeldir. Onların gerektirdiği vazifelerle uğraşmak lâzım gelir. Öğrenimini tamamladıktan sonra da nazariyyatın vahşileri unutmamasına sebeptir. İmdi gerçekten ilim isteyen talebe, kazalara uğramaya, geçim işini bir başka yoldan sağlamaya baka" (*Gökyay, 1980*). Yazar son nasihatini ilmeye sınıfına ve talebeye yaparak kitabını bitirmiştir. Burada dikkatimizi çeken, kadılık, müftülük, vaizlik, imamlık ve hatiplik yaparak ilim yapılamayacağına vurgulanmasıdır.

Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l Beyân fî Kavânîri'î Âî-i Osman (İlgürel, 1998; Bursalı, 1965, III)*. Hüseyin Efendi 1600 tarihinde İstanbul'da doğmuş, ilk öğrenimini memleketinde yaptıktan sonra İstanbul'a gitmiş ve ölünceye kadar orada kalmıştır. İstanbul'da devamlı olarak ilimle uğraşan ve yabancı bilginlerle de temaslar kuran Hüseyin Efendi aynı zamanda büyük bir kütüphane kurmuştu. Kısa bir müddet IV. Mehmed'in tarih hocalığı görevini ifa etmiştir. Yazar, divan hizmetlerinden, Defter Eminliği görevini yaptığı tahmin edilebilir. Çünkü, *Telhisü'l Beyân* isimli eseri, XVII. yüzyıl devlet teşkilâtına ait bu kadar açık malumat verebilmesi, onun Defter Emîni olarak çalıştığı kanaatini güçlendirmektedir. Tarihi eserlerinin yanında, ahlak, tasavvuf ve devlet teşkilâtına ait kitaplarının yanı sıra, tıp sahasında da eserler vermiştir. Hüseyin Efendi, ilk defa batı kaynaklarından istifade eden ve edindiği malumatı eserlerinde kullanan tarihçilerdendi. Bu arada, İstanbul'a gelen Avrupalı âlimlerin çoğunu tanırdı ki, bunlar arasında Kont Ferdinand Marsigli, Demetrius Cantemir, Petis de la Croix ve Antoine Galland'ı sayabiliriz. Yazarın ömrünü ilmî araştırma ile geçirdiği ve muhtemelen 1679 tarihinde İstanbul'da öldüğü belirtilir. (*İlgürel, 1998; Bursalı, 1965, III; Bahinger, 1982; TDVİA, XVIII; Yurdayın, 1988*).

Hezarfen Hüseyin Efendi'nin, tarih ve teşkilât tarihine dair iki önemli eseri vardır. Tarihle ilgili eseri olan *Tenkîhü't Tevârih.4 Mülûk* adlı eserini

IV. Mehmet'e (1648-1687) sunmuştur. Bu eserini hazırlarken bazı zor meseleleri ilim erbabından Reisü'l-Küttâb İzzeti Efendi'ye danışmıştır. Daha sonra bu eserini İzzeti Efendi'ye arzetmiştir. İzzeti Efendi, "Tenkih" in çok faydalı bir eser olduğunu belirterek, Hezarfen Hüseyin Efendi'yi Osmanlı devlet teşkilâtına ait yeni bir eser vücûda getirmesi için teşvik eder. İşte Hüseyin Efendi, bu teşvik ve tavsiyeler üzerine, esaslı araştırmalara girişmiş, tarihleri, devlet dairelerindeki defter ve hesapları tetkik ederek, özellikle kanunnâmelerden istifade yoluyla, eserini meydana getirmiştir. Bu eserine de *Telhîsü'l Beyan fî Kavânîri'î Âl-i Osman* adını vermiştir (İlgürel, 1998; Yurdaydın, 1988; Bahinger, 1982). Eser, on üç bab ve birçok fasıllardan meydana gelmiştir.

Adından da anlaşıldığı gibi esasen eseri Osmanlı devlet teşkilâtı ve Osmanlı kanunlarıdır. Fakat yazar, bu arada Osmanlı devletinde o sırada mevcut çöküntü ve düzensizliklerden bahsetmiştir. Eserin bizim çalışmamızı ilgilendiren bölümü "Der-Beyân-ı Ulemâ-yı Kiram ve Rûsûm-ı Berât - ı Ahkam" adını taşıyan onuncu bölümdür.

Yazar, toplumdaki ulemânın ve ilmin önemini şöyle açıklar: "Bu zümre-i celile, erkân'ı erba'ayı devletin rûkn-i azâmî ve şeref ve rütbe cihetinden sairlerinin mukaddemi olup, beden-i insanda hilt-ı mahmûd deme mümasil ve sair esnaf dahi ihata mu'âdil düşmüştür. Kalb ki, menbâ'-ı rûh-ı hayvanidir. Ve rûh-ı hayvanı bir cevher-i latîfdir ki, gayet letafetinden bedene bizzat cereyan edemeyüp, dem anı hâmil olur... ve cümle a'za ve civârihe îsâl ider. Lâ-cerem, beden anıyla hayat bulup, müntefî olduğu gibi ülemâ-yı şeri'at-ı hakikat dahi... etraf-ı beden makamın da olan ümmîlere ve avama erişdirüp... Rûh-ı hayvanı kıyam ve devâm-ı bedene sebep olduğu gibi, ilm dahi kıyam ve devâm-ı cem'iyyet ve devlete *sehehdîr* (İlgürel, 1998).

Ulemâ zümresinin, devletin dört temel direğinin en nüfuzlu ve ehemmiyetlisi olduğunu belirtir. Hüseyin Efendi de, Katip Çelebi gibi o dönemin tıp görüşüne göre, insan vücudunun, kan, balgam, safra ve sevda olmak üzere dört karışımdan meydana geldiğini; toplumların da "erkân-ı erba'â" dan meydana geldiğini ve bu dört temel

direkten en önemlisi olan 'ulema' mn, şeref ve rütbe bakımından en önde geleni olduğunu belirtmiştir. Hüseyin Efendi'nin kaynaklarından birisinin de Katip Çelebi olduğu bilindiğine göre bu benzetmede ondan istifade etmiş olabilir. Katip Çelebi'de açıkladığımız teşbihin aynısını burada bulmaktayız. İki arasındaki fark ise, Katip Çelebiye göre, toplumu meydana getiren, ulemâ, asker, tüccar ve reyanın uyum içerisinde olması gerektiğini, aksi takdirde toplum ve devlet düzeninin bozulacağını belirtir. Hüseyin Efendi ise, ilmin ortadan kalkmasıyla, toplumun ayakta duramayacağını ve devam edemeyeceğini, devletin de ortadan kalkacağını belirtmektedir. Kendi zamanında ise, ilim ehline rağbetin kalmadığından şikayet eder.

Osmanlı İmparatorluğunda Şeyhülislâmın en yüksek rütbede ve derecede olduğunu, sadrazamdan bazen üstün, bazen da aynı mertebede olduğunu belirtir. Bütün ulemâya, Osmanlı Devletinde yapılan hürmet ve saygının, hiçbir İslam devletinde olmadığını vurgular.

Önceden Osmanlı Devletinde kaza ve fetva işlerinin bir âlime verildiğine işaret ederek Sultan Murad Gazi zamanında Molla Fahrüddin'e yükselme teklif edilince "Beytü'l-mâl'den hissemiz, kifayet mikdârıdır; ziyâde helâl değildir" diyerek kabul etmediğini belirtir. O zaman, bu paranın kafi geldiğini, sonra devletin zamanla "şan u unvanı büyüüp, eshabı tantana ve dârat kullanmak örf ve adet oldu" diyerek ulemânın şan ve şöhrete düşkünlüğünü anlatır. Yazar zamanındaki şöhret ve tantanadan şikayet ederken, "Pes, bu asırlar ol zamana kıyas olunmaz... Her asrın bir örfü ve her örfün bir müktezası olur" diyerek değişik bir görüş açısı ortaya koymuştur (İlgürel, 1998).

Fatih Sultan Mehmed'in son zamanlarında, fetva makamına o kadar rağbet edilmediğini zikrederek, hatta Molla Tusi'nin, Sahn tederisi ile fetva işini birlikte yaptığını belirtir. Yani önceden ulemâ sınıfının lükse ve tantanaya düşkün olmadığını, hem tederisat, hem kadılık ve hem de fetva işini birlikte yürüttüklerini, ayrıca fetva makamının fazla rağbet edilen bir makam olmadığını ifade eder.

Daha öncede ulemâ arasında, münakaşa ve

çekişmelerin olduğuna dair örnekler verdikten sonra, zamanında da bunun devam ettiğini şöyle ifade eder: "İlel'an silsile keşâkeşi ile halleri diğer-gün ve tertîb-i silsile esnasında keşmekeş-i erbâb-ı tarîkden ekseri zâr u zebûndur" (*İlgürel, 1998*).

Hezarfen, Medrese hocaları ve talebelerinin keşmekeş içerisinde olduğunu, ders için medrese-ye ayda yılda bir gittiklerini, çeşitli meşguliyetlerden dolayı bazı müftilere bir kere ders bile nasip olmadığını zikreder. Medrese öğrencilerinin ve hocalarının acıklı durumunu da şöyle belirtir:

"Fetva iştigali arasında ma'zul mollalar ve müderrisin ve kırkdan ma'zûller gelüp gidüp tassaddiden hâli olmazlar. Medreseye varup ders dinlemek üzerlerine lâzım iken, kesret-i iştigalden ayda yılda bir varmağa elleri değmez ve ba'zı müftilere bir kerre ders bile nasip olmaz. Ma'a-zâlik tevliyeti kethüdalarında ve cümle hail ü abd-i evkâf-i cami' kendülerden olup, ondan gayri Topthane'de Kılıç Ali Paşa Cami'i gibi nice evkafın nezâreti meşrutalarıdır" (*İlgürel, 1998*).

Yazar, bu bozukluk ve aksaklıkların düzeltilmesi ile ilgili çözüm yollarını şöyle açıklar: "Padişahlara lâzımdır ki ahyânen şeyhülislamı da'vet edüp musâhebet eyleye. Bu ahvâl-i âlemi kendüden suâl eyleye. "Taşradan zulm u fe'addi olmuş, niçün beni ikâz eylemezsin. Şeyhülislam, umûm-ı ehl-i İslâmın Şeyhi dimektir. İmdi tarîkden i'vicâc üzere olanları niçün bana bildirmezsin. Rûz-ı cezada vebali senin boynuna" deyü buna benzer sözler söylemek lâzımdır" (*İlgürel, 1998*). Yazar'a göre bizzat padişahın Şeyhülislamı çağırarak, bu durumu ondan öğrenmeli, taşrada olan zulmü niçin haber vermediğinin hesabını sormalıdır, diyerek, bütün sorumluluğu Padişaha ve Şeyhülislâma yükler.

Kadınların görev sürelerinin belli olmadığını, bazen bir sene veya daha fazla olabildiğini belirttikten sonra, Ebussuud Efendi kazasker oluncaya kadar, derslerden mezuniyet sırasına bakılmaksızın, herkesin bir yolunu bularak müderris olduğunu rivayet eder. Fakat Ebussuud Efendi (*Uzunçarşık, 1983, 11*) dersten icazet alıp kazaskerlerin dairelerinde sıra bekleyenler için bir ruznâme tutarak bu işi sıraya koymuştur (*İlgürel, 1998*).

Müellif zamanındaki, medresenin, ilim aleminin, ulemânın sosyal, ekonomik ve bilimsel yönü-

nü özetle şöyle ortaya koyar: "Zira zemânedeki me-hâdim zümresi riâyet olunup nice ehl-i ilm pâyî-mâl olup ayakda kalmışdır. Zemânedeki ise okumak yazmak vadileri bi'l-küllüyye metruk olmuşdur. Ekser ulemâ ümerâdan fark olunmaz. Kadıaskerler gayet dindâr ve perhizkâr ve ehl-i ilm âdemler gerekdir. Gerçi ba'zısı ehl-i ilm olur. Lâkin medyun oldukları için kadıasker oldukları gibi kazaları "bey' men-yezid" idüb ve "duyûn ile kazaya vâsil olan adı mi eyleyecekdir". Ehl-i hizmetden hâne başına onar on beşer akça almayınca hizmet tevzi' eylemez. Harâccı ve avârızcı kadıya murad verecek reaya üzerine yükledür. Kadı zulme rızâ vermese, ehl-i örf ta'addiye kadir olmazlar. Yine fesâd, kudat tarafmdandır" (*İlgürel, 1998*).

Öyle anlaşılıyor ki, yazarın zamanın da, hizmetçilere saygı gösterilir hale gelmiş, ilim adamları ise ayaklar altına alınmış, hiçbir itibar görmeye başlamıştır. Medreseler, öğrenciler ve hocalar tamamen ilimden uzaklaşmışlar, eğitim öğretim olmadığı gibi, ilmî araştırma ve üretimde kalmamıştır.

Hezarfen, kadıaskerler ve kadınların durumlarını da anlatır: Kadıaskerler borçlu oldukları için, göreve geldiklerinde kazaları (kadılıkları) açık artırma ile satıyorlardı. Tabiatıyla borçlu olarak kazaya giden kadıda adaletle hükmetmeyecek, çeşitli vesilelerle halktan rüşvet alacaktır. Burada, bozulmanın sebebi ise kadıdır (*İlgürel, 1998*).

Ulemâ sınıfının (kadıasker, kadı, müderris) is-lâhı ve düzelmesi için önerdiği teklifler ise şunlardır: "Padişahlara lâzımdır ki, ulemâ zümresin mu'azzez ve mükerrem tutalar. Fakirü'l-hâl olanlarına vezaif ve atâyayı dirîğ buyurmayalar. Ve içlerinden fâzıl ve kâmil Perhizkâr muttaki olanlarını müntâz bılıp, müteçerri' ve mütteki olanlara şâirinden ziyâde riâyet eyleyeler ve mahfice bî-garaz âdemler ile herkesin ahvalini tecessüs etdirüp ol makalelere cüzcükler göndermekle, hatırın ele alup, şâire dahi iyiliğe tergîb hasıl ola. Ve müddet-i medîdeden berü, ma'zûl ve müstahaklara, kimseye danışmadan mertebesi olan mansıb ile behremed kılma". Kadıaskerlerle ilgili olarak ise "Kadıaskerler gayet dindâr ve perhizkâr ve ehl-i ilm âdemler gerekdir... İmdi Pâdişâh kadıaskerler ahvalini tecessüs edüp, ba'zı kimselere ahyânen akça ile kadılık aldırıp, ba'dehu kim etmiş ise yüz-

leşdirüp sezasına göre ceza ey leye. Kadılık ahkâm-ı şeriyeye icrası için hâlâ halk malını ne yüzden almağa adi ü dâd ile meşhur olanları, vakti geldi deyü azl eylemeyüp ibka buyuralar. Şâiri dahi anı görüp iyiliğe heves ideler... Cümle işlerden pâdişâh mesuldür. Ben filana sipariş eyledim, demekle halâs müyesser değildir. Padişah lâzım olan iyülerini bulup, zâlimlerine asla mansıb virmemek gerek. Zâlîmi re'âya üzerine taslit eylemek, kurduları koyun sürüsüne salıvermekdir" (*tlgürel, 1998*).

Hezarfen Hüseyin Efendiye göre, memlekette Eğitim öğretim tamamen bozulmuş ve yok olmuştur. Ulemâya itibar edilmemekte ve saygı gösterilmemektedir. Sosyal ve iktisadî durumları lüks, ihtişam ve başka sebeplerden dolayı çok kötüye gitmiştir. Padişahın genel olarak bütün ulemâ sınıfını önceki itibarlı ve saygın durumuna getirmesi gerekir. İçlerinden layık olanlara, diğerlerinden daha fazla sağı göstermelidir. Uzun müddet ma'zul ve müstahak olanlara, kimseye danışmadan ona görev vermelidir. Kadıaskerlerin gayet dindar ve perhizkar ve ehl-i ilim olması gerekir. Yine padişah, kadıaskerleri araştırıp, rüşvetle kadılık verenleri cezalandırması gerekir. Yazara göre, padişah bütün işlerden mesuldür ve padişahın iyileri bulup görev vermesi, zalimlere asla görev vermeme si gerekir (*tlgürel, 1998*).

Osmanlı aydını, son ıslâh teklifini ise, öğrencilere yönelik yapmıştır. Öğrencinin derslere muntazam dört gün devam etmesi gerektiğini belirtir. Derslerin tamamını okumadan mülazemete gitmemelidirler. Muteber kitaplar nasıl okundu ise, aynı şekilde okunmalıdır. Her öğrenci okuduğu dersleri temessüküne yazmalıdır. Yeni hocası temessüksüz olan talebeyi kabul etmemelidir. Medresede okutulan derslerin tamamını, sırasıyla okuyup bitirmelidir. Her medresenin mütevelli ve nazırları zikredilen kanunlara uymaları ve kimse kimseden danışmend ayartmaması gerekir (*tlgürel, 1998*).

Hüseyin Efendinin bu tekliflerinden de Eğitim öğretimin tamamen çözüldüğünü hocasıyla, talebesiyle bir keşmekeş içerisinde bulunduğunu anlıyoruz. Ona göre bu durum, hocasıyla, talebesiyle birlikte dikkat, anlayış ve gayretle düzelecektir.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğunda en önemli eğitim öğretim kurumu olan medrese, devleti ayakta tutan temel kurumlardan biriydi. Çünkü devlet teşkilâtının ve bürokrasinin eğitim görmüş elemanlara ihtiyacı vardı. Özellikle hukukun uygulanması ve idari görevleri yerine getiren kadılar medreselerden yetişiyor, bütün öğretmen, öğretim üyesi kadrosu buralardan sağlanıyordu. Velhasıl koca devletin eğitim öğretim yükünü medreseler taşıyordu.

Medreselerden bugünkü anlamda sadece din görevlisi yetişmiyordu. Şeyhülislam, kadıasker, kadı, müfti, müderris, vaiz, imam, müezzin ve hatta divanın üç üyesi olan Kadıasker, Defterdar ve Nişancı da genellikle ulemâ sınıfından olurdu. Yani bu durumda Osmanlının aydını, edebiyatçısı, sanatçısı, müzisyeni, öğretim üyesi, bürokrati büyük ölçüde medrese mezunu idi.

Buna paralel olarak o dönem yazarları, Osmanlı toplumunu eski anlayışa göre, dört ayrı sınıf olarak görmekteydiler. İlmiye sınıfı ise, aksamı erbaa diye nitelendirilen ana direklerin en önemlisi olarak belirtilir. İşte bu derece önemli bir sınıfın gerilemesinin, bozulmasının sebeplerini ve çözüm yollarını araştırmak, Osmanlı İmparatorluğu açısından hayâtî önem taşımaktadır. Bu çalışmamızda XVII. yüzyılda Osmanlı aydınına göre, ilmiye sınıfının ve medresenin bozulması ve çözüm yollarını araştırmaya çalıştık.

Netice olarak, *Kitâh'i* Müstetâb yazarı hemen bütün lâyihalarda söz konusu edilen rüşvetin, devletin bütün kurumlarında hediye adı altında verilip alındığını, ulemâ ve devlet adamları arasında sanki güzel bir adet ve meşru bir duruma getirildiğini belirtir. Hatta doğru dürüst olan kişilere makam verilmediği gibi, işe yaramaz kabul edilirdi. Ulemâ sınıfının çok lüks bir yaşam içerisinde olduğunu, dolayısıyla mecburen borçlandığını, mansıb alınca da rüşvet almak mecburiyetinde kaldığı anlatır. Hatta bu rüşvetler zulüm derecesine gelmiştir. Liyakatsiz kişilere hak etmedikleri mansıb ve rütbe verilmesini de tenkit eder. Ulemânın sözlerinin fiillerine uymadığını, dolayısıyla örnek olmadıkları için, diğer devlet hizmet-

tinde bulunanlarında doğru yoldan uzaklaşarak bozulduğunu zikreder. Kitâb-ı Müstetab'da ilginç olan bir husus ise, "Ulemâda tama' ve hamakat" olduğunun belirtilmesidir. Çözüm yolu olarak ise, sorumlunun padişah olduğunu, padişahın vezirlerini ve ulemâyı toplayıp devletin bozulmasına sebep olan konuları sorması ve araştırması gerektiğine işaret eder. Ayrıca padişahın vezirini görevlendirerek, bu aksaklıkları gidermesini, ulemâya danışıp istişare ederek çözüm yolları aramasını tavsiye eder.

Koçi Bey, İlme ve ulemâya değer verilmediğini, bilginin devamının bilginlerle olduğunu atalar zamanında ulemâya hürmet ve itibar edildiğini belirtir. Ulemânın durumu gayet karmakarışık ve halleri perişandır. Yazar zamanındaki ilmiye sınıfının şöhret ve lüks düşkün olmalarını tenkit eder. Şöhret ve lüks düşkün olanların ilmi araştırmalar yapamayacağını vurgular. Medreselerin ve hocalarının nizamlarının bozulduğunu, gerekli eğitim ve öğretimin yapılmadığını uzun uzun açıklar. Kadı askerler sık sık azl olunduğu için, yerine gelenler azil korkusuyla devlet büyüklerine karşı dalkavukluk yapmaya mecbur kalmışlardır. Herkesin hatırını hoş etmeye önem verir hale gelmişlerdir. Hak sahibi olmayanlara, mevkiiler verilmiştir. Kadı askerlerin ve kadıların rüşvet aldıklarını uzun uzun örneklerle açıklar. Çözüm yolu olarak, ilmiye ait makamların şunun bunun aracılığı ile ve rüşvetle verilmemesini, en bilgili ve ehliyetli olana verilmesini teklif eder. Mülâzimliğin çok sıkı tutulmasını, fazla verilmediği zaman hak sahibi olanlar sıkıntı çekmez, bilgin ile cahil de bir tutulmaz. Kadıların düştükleri durumla ilgilenmenin en önemli şey olduğunu, onların çok hor ve aşağılık hale geldiklerinin altını çizer. Bu problemlerle ilgilenilmeyip, aldırış edilmediği zaman düzen ve nizamın elden gideceğine işaret eder.

Kitah'i Mesâlih yazarı, daha önce belirttiğimiz gibi eserinin birinci bölümünü ulemâya ayırmıştır. Ulemâya önem verilmesi gerektiğini belirterek, ulemânın sosyal ve özellikle ekonomik açıdan çok kötü durumda olduğu vurgulanır. Ulemâya gerekli imkanların verilmesi, onlar "kapu kapu gezmiyeler ve altı yıl ma'zul, hor ve hakîr sürün-

meyeler, leyi ü nehâr mütalaalarında olalar" diyerek, hakikaten ulemânın ekonomik açıdan çok zor şartlar altında olduğuna işaret edilir. Şayet bu sıkıntılar ortadan kalkmazsa, onların ilmi araştırmalarda bulunamayacaklarını, problemleri giderilince gece gündüz araştırma ve incelemeye meşgul olacaklardı. İlginç olarak, kadıların, imam ve müezzinlerin tiryakilikten görevlerini yapamaz duruma geldikleri dile getirir.

Osmanlı İmparatorluğunda, ulemâ sınıfına mensup kadılar, ülkede kazaî, idari ve belediye hizmetleri görevlerini yerine getiriyordu. Bu münasebetle kadıların çok önemli görevleri vardı. Bu açıdan, görevlerini hakkıyla yapabilmeleri için, onların hiçbir maddi ve manevi problemlerinin olmaması gerekir. Aksi takdirde, görevlerini tam olarak yerine getiremeyecekler, neticesi de devlet teşkilâtının önemli bir kısmı bozulacaktır. Nizam-ı âlemin ancak ulemâ sınıfı ile olacağını, ulemânın durumunu düzeltmeden, nizam-ı âlemin olmayacağını ve müslümanların huzur bulamayacakları belirtilir.

Katip Çelebi, *Düsturu'l' Amel'de*, ilmin ve ulemânın ne kadar önemli olduğunu ilginç bir örnekle açıklar. O dönemin tıp görüşüne göre insan vücudunun kan, balgam, safra ve sevda olmak üzere dört karışımdan meydana geldiğini; toplumların da, ulemâ, asker, tüccar ve reayadan meydana geldiğini, ulemâyı bedendeki en önemli karışım olan kana benzettir. Nasıl ki kalp ve kan, beden canlılığını sağlıyorsa, ulemâ ve ilimde toplumun devamlılığını sağlar. Beden kalpten yararlandığı gibi toplumda alimlerden yararlanır.

Katip Çelebi de, mansıpların ehline verilmediğini, yüksek fiyatla satıldığını genişçe açıklar, fakat her nedense hangi mansıpların ehline verilmediği ve kimlerin rüşvet aldıklarını açıkça isim olarak belirtmez, çekinmiş olabilir. Yazar tesbitlerle, teklifleri karışık olarak vermiştir. Teklif olarak toplumu meydana getiren en önemli unsur olan ilim ve ulemâya önem verilmesini belirtir. Ayrıca bu dört unsurun hem kendi aralarındaki, hem de ulemâ sınıfı ile olan münasebetlerinin sağlıklı, uyumlu olmasına işaret eder. Aksi takdirde toplumun ve devletin zarar göreceğini vurgular.

Katip Çelebi'nin, *Mizonü'l' Hakk* isimli eseri ise, medresenin o çağda düştüğü taassuba karşı yazılmıştır. Fatih Sultan Mehmed zamanın pozitif ilimler ve felsefenin medreselerde okutulduğunu hatırlatır. Fakat zamanında felsefe ilimleri zararlıdır diyerek medreselerden kaldırılmıştır. Yazara göre, sadece İslamî ilimleri tahsil etmek akla uygun olmadığı için, ne felsefi ilimler, ne de İslamî ilimler kalmıştır. Yani medreselerin bozulmasının sebebini pozitif ilimler ve felsefenin medreselerden kaldırılmasına bağlamaktadır.

Yazar bu eserinde, pozitif ilimlerin ve felsefenin gayretli bir savunucusudur. Eserinin önsözünde taassuptan bahsederek, sebebini de cahillik olduğunu belirtir. Ayrıca pozitif ilimlerle, dinin çatışmadığını açıklar. Ulemânın, özellikle kadı, müfti ve müfessirlerin, mutlaka hendese, riyaziyyat ve coğrafya ilmini bilmesi gerektiğini savunur.

Aydınlarımızın çok önemli bir özelliği ise, Osmanlı İmparatorluğunun o dönemdeki, ulemâ sınıfı arasındaki şiddetli münakaşaların konusu olan bazı meseleler üzerinde olumlu ve yapıcı fikirler ileri sürerek, bunların ortaya koymuş ve anlamsız kavgaları önlemek için gayret sarf etmiştir.

Hezarfen Hüseyin Efendi, daha önceki ulemânın kanaatkar olduğunu, zamanındakilerin şan, şöhret ve tantanaya önem verdiklerini; önceki ulemânın hem tedris hem de müftülüğü birlikte yürüttüğünü şimdi ise bunun ayrıldığı belirtir. Daha önce ulemâ arasındaki münakaşa ve çekişmelerin devam ettiğini, hocaların ve talebelerin çeşitli meşguliyetlerden dolayı, ders için medreseye ayda yılda bir gittiklerini, tam bir keşmekeş içerisinde bulduklarını uzun uzun açıklar.

Öyle anlaşılıyor ki, ilim ve ulemâ ayaklar altına alınmış, itibarları yok olmuştu. Hocalar ve öğrenciler tamamen ilimden, eğitim ve öğretimden uzaklaşmışlar; ilmî araştırma ve üretimde kalmamıştır. Yazar, çözüm yolu olarak, tamamen padişahı ve şeyhülislâmı sorumlu tutar ve bu bozuk-

lukları padişahın düzeltmesini tavsiye eder. Son olarak da medrese hocalarına ve öğrencilerine yönelik tavsiyelerde bulunmuştur.

Aydınlarımızın ulemâ sınıfının gerilemesi ve çözüm yolları ile ilgili tesbit ve teklifler genel olarak şu başlıklarda toplanabilir. Ulemâ sınıfının (kadıaskerler, kadılar) rüşvet alması; görevlerin ehline verilmemesi; bu sınıfın şöhret ve lükse düşkün olması; tamahkar olmaları. Bu benzer problemlerin yanında, farklı tesbitlerde de bulunulmuştur. Kitâb-ı Müstetâb yazarı, "Ulemâda tama' ve hamakat" olduğunu; Kitâb-ı Mesâlih yazarı, kitaplarını satacak kadar ekonomik sıkıntıda olduklarını ve tiryakilikten kadıların, imam ve müezzinlerin görevlerini yapamadıklarını vurgularken; Katip Çelebi, medreselerin bozulmasını pozitif ilimlerin ve felsefenin medreselerden kaldırılmasına bağlamış, ulemâ arasındaki şiddetli münakaşaları yapıcı fikirleriyle ortadan kaldırmaya çalışmıştır.

Çalışmamızda, aydınlarımızın fikirlerinden faydalanarak, XVII. yüzyılda Osmanlı ulemâ sınıfının bozulmasının sebeplerine ve çözüm yollarını tesbit etmeye çalıştık. Özetle ulemâ sınıfının büyük bir kısmının ahlakî ve ilmî çöküntüde olduğu ve liyakatsiz kişilerin iş başına getirildiği, eğitim ve öğretimin tamamen keşmekeş içinde olduğu ortaya çıkmıştır.

Ayrıca daha önce hazırladığımız "XVI. Yüzyıl Osmanlı Aydınlarına Göre İlmiye Teşkilatındaki Çözölmeye İlişkin Tesbit ve Teklifler" adlı çalışma ile bu çalışmayı mukayese ettiğimiz zaman şunları gördük. XVII. yüzyılda da, XVI. yüzyılda ki gibi bu sınıfın şöhret ve lükse düşkün olması, tamahkar olması; ekonomik sıkıntıya düşmeleri; ilmiye sınıfının ahlakî ve ilmî çöküntüde olması; liyakatsiz kişilere görev verilmesi; medreselerde eğitim ve öğretimin tamamen keşmekeş içine girmesi gibi hususlar devam etmiştir.

AÇIKLAMALAR

Mevâlî: Ulemanın yüksek sınıfı hakkında kullanılan "Molla"nm cem'i de mevâlî'dir. Molla gibi mevâlî tabiri de kullanılırdı (*Pakalm, 1993,11*).

Ayn Ali Efendi'nin bu iki eseri ile Katip Çelebi'nin "Düstürü'l-Amel li İslâhi'l-Halel" adlı eseri birlikte yayınlanmıştır: İstanbul, 1280. Aynı yayının tıpkı basımı, M.T. Gökbilgin'in Ayn Ali Efendi'nin iki eseriyle ilgili geniş bir açıklamayı ihtiva eden bir önsözle birlikte yapılmıştır: İstanbul 1979 (*İpşirli, 1994*).

³ B.k.z., Pakalm, 1993, II.

⁴ B.k.z., Pakalm, 1993, II.

⁵ B.k.z., Pakalm, 1993, II.

⁶ B.k.z., Pakalm, 1993, I.

⁷ B.k.z., Pakalm, 1993, II.

⁸ B.k.z., Pakalm, 1993, II.

⁹ B.k.z., Pakalm, 1993, I.

¹⁰ B.k.z., Pakalm, 1993, III.

¹¹ B.k.z., Pakalm, 1993,111.

¹² B.k.z., Pakalm, 1993, III.

Eser Yaşar Yücel tarafından önce tıpkı basım olarak yayınlanmıştır (Ankara, 1980), daha sonra transkripsiyonu da yapılarak tekrar neşredilmiştir. (*Yücel, 1988*).

[^] Ayn Ali Efendi'nin Kavânin-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divan" adlı eseri ve diğer risalesi" Risâle-i Vazife-horân ve Merâtib-i Bendegân-ı Âl-i Osman" ile Katip Çelebi'nin "Düstürü'l-Amelli- İslâhi'l-Halel" adlı eseri birlikte yayınlanmıştır: İstanbul, 1280. Aynı yayının tıpkı basımı M.T. Gökbilgin'in geniş önsözle birlikte yapılmıştır: İstanbul, 1979, s. 3-40; Katip Çelebi, *Bozuklukların Düzeltmesinde Tutulacak Yollar (Düstürü'l-Amel li'hlâhi'l-Halel)*, Haz. Ali Can, Ankara, 1982, Biz de bu neşri kullandık.

¹⁵ B.k.z., Pakalm, 1993, I

KAYNAKLAR

ADIVAR, A. Adnan (1982), **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul.

ARIK, Feda Şamil (1997), "Osmanlılar'da Kadınlık Müessesesi", Ankara Üniversitesi, OTAM, Sayı: 8, Ankara.

ATAY, Hüseyin (1983), **Osmanlılar'da Yüksek Din Eğitimi (Medrese Programları-İcâzet nâmeler İslahat Hareketleri)**, İstanbul.

AYN ALİ EFENDİ (1280), **Kavânin-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divan" ve Risâle-i Vazife- horan ve Merâtib-i Bendegân-ı Âl-i Osman**, İstanbul.

BABİNGER, Franz (1982), **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri**, Çev. Coşkun Uçok, Ankara.

BALTACI, Cahid (1976), **XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, -Teşkilât Tarih-**, İstanbul.

BERKES, Niyazi (1978), **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul.

BURSALI MTAHİR (1965), **Osmanlı Müellifleri**, III. C, İstanbul.

GÖKBERK, Macit (1980), **Felsefe Tarihi**, İstanbul.

GÖKYAY, O. Saik (1968), **Kâtip Çelebi'den Seçmeler**, İstanbul.

HEZÂRFEN HÜSEYİN EFENDİ (1998), **Telhîsü'l Beyân fî Kavânin-i Âl-i Osman**, Haz. Sevim İlgürel, Ankara.

İA (1970^a), "Kâtip Çelebi" maddesi, (O. Saik Gökyay), **İslam Ansiklopedisi**, C. VI, İstanbul.

İA (1970^b), "Koçi Beg" maddesi, (M. Ç. Uluçay), **İslam Ansiklopedisi**, C. VI, İstanbul.

İA;(1970^c), "Lütfi Paşa" maddesi, (M. Tayyib Gökbilgin), **İslam Ansiklopedisi**, C. VII, İstanbul.

İPŞİRLİ, Mehmet (1981), "Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler(XVI-XVII.Asırlar)" **Osmanlı Araştırmaları-The Journal of Ottoman**,VII-VIII,İstanbul.

İPŞİRLİ, Mehmet (1981), "Hasan Kâfi El-Akhişari ve Devlet Düzenine Ait Eseri, "Usûlü'l-Hikem Fi Nizâmî'l-Âlem", **İÜEF, TED**, Sayı: 10-11, 1979-1980, İstanbul.

- İPŞİRLİ, Mehmet (1994), "Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Bir Eser: Kavânin-i Osmanî ve Rabita-i Âsitane", **İÜEF, TED**, Sayı:4, 1988-1994, İstanbul.
- KATİP ÇELEBİ (1280), **Düstüru'1-Amel li Islâhi'1-Halel**, İstanbul.
- KATİP ÇELEBİ (1980), **Mizânü'1-Hak fi İhtiyârî'1 Ahakk**, Haz. Orhan Saik Gökyay, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- KATİP ÇELEBİ (1982), **Bozuklukların Düzeltmesinde Tutulacak Yollar (Düstüru'1-Amel li-Islâhi'1-Halel)**, Haz. Ali Can, Ankara.
- KOÇI BEG (1997), **Rîsâle-i Koci Beg**, Sadeleştirilen: Zuhuri Danışman, İstanbul.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. (1991), "Lütfi Paşa Âsaf-nâmesi, (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)", **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu Armağanı**, İ.U.E.F., Tarih Araştırmaları Merkezi, İstanbul.
- LEKESİZ, M. Hulusi (1989), **Osmanlı İlmî Zihniyetinde Değişme (Teşekkül, Gelişme, Çözülme: XV-XVII. Yüzyıllar)**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- LEWIS, Bernard (1993), **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin Kıratlı, Ankara.
- LÜTFİ PAŞA (1326), **Âsaf-nâme**, İstanbul.
- MAJER, H.G. (1980), "Die Kritik an den Ulema in den Osmanschen Politischen Traktaten Des 16-18. Jahrhun derts", **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)**, Ankara.
- MEHMED SÜREYYA (1311-1315), **Sicill-i Osmanî**, C. IV, İstanbul.
- OZ, Mehmet (1997), **Osmanlıda "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları**, İstanbul.
- PAKALIN, M.Z. (1993); **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, 3 O, İstanbul.
- SARIKAYA, Yaşar (1997), **Medreseler ve Modernleşme**, İstanbul.
- SAVAŞ, Ali İbrahim (1999), "Lâyiha Geleneği İçinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Islâhat Projelerindeki Tespit ve Teklifler", **Bilig**, Sayı: 9 , Ankara.
- TDVİA "Hüseyin Efendi, Hezarfen" maddesi, Mücteba İlgürel), **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. XVIII, İstanbul.
- UĞUR, Ahmet (1982), "Âsaf-nâme-i Vezir Lütfi Paşa", **İslamî İlimler Enstitüsü Dergisi**, IV., Ankara.
- UĞUR, Ahmet (1987), **Osmanlı Siyâset-Nâmeleri**, Kayseri.
- UN AN, Fahri (1994), "Osmanlı Medreselerinin İlmî Performansı Üzerine Bazı Düşünceler", **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 30, Eylül-Ekim.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1983), **Osmanlı Tarihi**, C. II, Ankara.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1988), **Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilâtı**, Ankara.
- VEZİR LÜTFİ PAŞA (1977), **Âsaf-nâme (Devlet Adamlarına Öğütler)**, Yurdoçağı Yayınları. Nu: 1, Ankara.
- YURDAYDIN, Hüseyin Gazi (1988), **İslam Tarihi Dersleri**, Ankara.
- YÜCEL, Yaşar (1988), **Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar - İKitâb-ı Müstetâb - Kitâbu Mesâlihi'l - Müslimîn ve Menâfii'l - Mü'minin - Hırzu'l - Mülûk**, Ankara.

FINDINGS AND PROPOSALS ON THE CORRUPTION OF THE OTTOMAN İLMİYYE
TEŞKİLTİ (LEARNED HIERARCHY) BY THE XVIIth CENTURY ULEMA.

Assis. Prof. Dr. Kayhan ATİK
Kırıkkale University, Faculty of Arts & Science

ABSTRACT

By the mid-XVI. century, the Ottoman Empire accessed into crisis situation. This drew the ulema (scholar)- statesman and İlmîye Sınıfı (learned class) attention to find necessary solutions. They warned authorities, among whom comes primarily sultan himself with their written works, lâyihas and siyaset-nâmes. Beginning with the XVIth century and going on throughout XVIIth and XVIIIth centuries, these reports generally dealt with political, social, economic and military problems of the time and sought to bring definite solutions.

Among the three classes, ilmiyye, kalemiyye and seyfiyye, the ilmiyye took the first place, since the leading figures of the state hierarchy came from İlmîye Sınıfı. Şeyhülislams, kadiaskers, defterdars, nişancıs, kadıs, müftis and müderrises, being the members of the ilmiyye teşkilâtı executed the most crucial state affairs. For this reason, corruption in the İlmîye Sınıfı probably caused deep effects into the Ottoman Empire.

These reports on the corruption of the İlmîye Sınıfı and their solutions generally concerned with the following subjects; bribery, giving offices to unabled man, fondness of the fame and luxury, greedy, economic difficulty, moral and scientific corruption and educational disorder. Those problems, began in the XVIth century, continued through the XVIIth century and after.

Key Words:

Ulema, ilmiyye Teşkilâtı, Medrese, Reports.

УТВЕРЖДЕНИЯ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ ИНТЕЛЛЕГЕНЦИИ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ XVII-го ВЕКА, СВЯЗАННЫЕ С РАЗЛОЖЕНИЕМ В СИСТЕМЕ БОГОСЛОВИЯ И ЗАКОНОВЕДЕНИЯ

Доц. Др. Кайхан АТИК

Университет Кырыккале
Факультет Естественных и Гуманитарных Наук

РЕЗЮМЕ

Османская Империя со второй половины XVI-го века начала переживать кризис. Это положение привлекло внимание интеллегенции (государственных и религиозных деятелей) того времени и заставило их искать пути выхода из сложившейся ситуации. Интеллегенты теоритически и практически пытались предупредить султанов, везирей и ответственных государственных деятелей в виде различных проектов и политических заявлений. Начиная с 16-го и вплоть до 18-го века эти произведения как правило писались для того чтобы разрешить политические, социальные, экономические и военные проблемы путем предупреждения ответственных чинов об этих проблемах.

Государственную систему Османской Империи составляли три основы – сословие богословов и законоведов, канцелярский сбор и армия, из них самой главной возможно является система богословия и законоведения. Потому как шейх-уль-ислам, верховный военный судья, министр финансов, придворный, ставящий печати, кадии, муфтин, преподаватели медресе, служающие мечетей относились к этому сословию. Все они были выходцами из медресе.

В этой связи разложение системы богословия и законоведения имело очень большое значение для Османской Империи. Следовательно одна из причин кризисного положения государства, а возможно и самая главная причина - это регресс и разложение этой системы.

Регресс интеллегенции, сословия богословов и законоведов, а также проблемы и предложения касательно путей выхода из положения можно сгруппировать под нижеследующими заголовками: взяточничество сословия богословов, назначение на должности в системе богословия и законоведения без учёта способностей и знаний, честолюбие и любовь к роскоши этого сословия, алчность, экономичекий, моральный и научный упадок, неразбериха в системе образования. Эти проблемы, начавшиеся в 16-ом веке продолжались до 17-го века и далее.

Ключевые слова:

Улема, Система богословия и законоведения, Медресе, Проект